

TANULMÁNYOK

A PARASZTI MILÍCIÁK A KÖZÉPKORI EURÓPA HADSEREGEIBEN

BOROSY ANDRÁS

I.

Az európai népvándorlás népei katonai demokráciában éltek. Az összes szabadok harcosok voltak; a nép és a haderő majdnem azonos fogalmat fejeztek ki. Talán helytelen szóhasználat, ha ezt általános hadkötelezettségnek nevezzük. A vándorló germán, szláv vagy lovas-nomád népek szabadjait nem kellett katonai szolgálatra kötelezni, hiszen a harc, a zsákmányolás volt a társadalmi emelkedés egyetlen útja s a harcban való részvétel volt a politikai jogok gyakorlásának feltétele. E népi tömeghadseregek mellett igen korán kialakultak a hivatásosnak mondható, kisebb létszámú elitcsapatok is, amelyeket a vezér vagy uralkodó tartott fenn. Ezek az uralkodó környezetében éltek (kíséret, Gefolgschaft, družsina, housecarlok, nyögérek stb.). Fegyverzetük tökéletesebb, kiképzésük, harcképességük magasabb fokon állt, mint a népi tömeghadseregé. A hadjáratokban elsősorban az ő fegyvereiktől függött a győzelem, övék volt a zsákmány és a dicsőség oroszlánrésze. A kíséret az első megjelenési formája a hivatásos, elit-hadseregnek, amely az európai hadszervezet fejlődésének egyik vonala lesz: útja a lovasságon, a zsoldoseregeken keresztül vezet a XIX. századig. A XIX. században egyesül azután a másik vonallal, a népi tömeghadseregek vonalával, amely a katonai demokráciában élő népek néphadseregétől a különböző típusú városi és parasztmilíciákon keresztül vezet a XIX. századig, amikor kialakulnak az általános hadkötelezettségen alapuló nemzeti hadseregek — hivatásos kerettel.

A jelen tanulmányban a második vonallal óhajtunk foglalkozni, illetőleg annak egy részével, a parasztmilíciákkal. Hadtörténeti szempontból talán kevésbé érdekes e vonal vizsgálata, mint a másiké, mert néhány kivételtől eltekintve (Svájc, ditmarsok, husziták, bizonyos fokig az angol gyalogos íjászok) e milíciák nem sokkal vitték előre a hadművészet fejlődését, annál érdekesebbek a kérdés társadalomtörténeti vonatkozásai: hogyan és milyen mértékben vett részt a parasztság e milíciák révén a honvédelemben?

A nomád népek letelepedése után a nomád pásztorkatona parasztkatonává válik. Katonai szerepe még sokáig nem szűnik meg (van-

nak területek, ahol az egész középkoron át megmaradt) katonai értéke, felhasználhatósága azonban lényegesen kisebb lesz. A nomád pásztor életmódjától a harc nem idegen, hiszen állatállományát szinte folytonos harcban kell megvédeni, s gyarapítani is legjobban harccal, rablással, zsákmányolással tudja. Az állatok ellátásával kapcsolatos munkája nem veszi idejét annyira igénybe, hogy egy hadjáratban való részvétel nehézséget jelentene számára.

A parasztot életformája már sokkal kevésbé predestinálja a harcra. Jobban elfoglalja a földművelés nehéz és sok időt igénybe vevő munkája. Számára jelentős anyagi kárt jelent, ha részt kell vennie egy hadjáratban, hiszen kora tavasztól késő őszi keményen kell dolgoznia, hogy földje megteremje a saját és családja megélhetéséhez szükséges élelmet. Szabad ideje csak télen van — télen azonban nincsenek hadjáratok. Életformája nem is követel akkora harciasságot, a fegyverforgatásban való olyan fokú jártasságot, mint a pásztoré. A vérségi kötelékek lazulása következtében a paraszti lakosság jobban szétszóródik, a közös fegyvergyakorlatok egyre nehezebben szervezhetők meg. A paraszt számára tehát a katonai szolgálat terhet, kötelezettséget kezd jelenteni. Az élelmiszer-termelés biztosítása érdekében a korai feudális állam és hadsereg vezetői nem is kívánják már, hogy minden szabad paraszt katonai szolgálatot teljesítsen. Ez nem is lenne megvalósítható. Csak bizonyos hányaduktól követelik meg a katonáskodást, előírva, milyen fegyverzetet kötelesek megjeleníteni a hadjáratot megelőző seregszeglén. A hadra kelést szabályozó törvényekből kiderül, hogy a parasztkatonát olykor kötelezni kellett rá, hogy fegyvereit megőrizze és ne adja el, s hogy a seregszeglén ne jelenjék meg az előírtnál silányabb fegyverzetben, abban a reményben, hogy így nem kerül az első sorokba, sőt esetleg haza is küldik. Mindez nomád harcosoknál elképzelhetetlen.¹

A parasztkatona jelentősége a feudalizmus virágkorában egyre kisebb. A kíséret elitcsapataiból feudális lovashadseregek fejlődtek ki. E lovashadseregek vívják meg lényegében a középkor hadjáratait, ütközeteit s belőlük alakul ki a feudális társadalom felső, sőt középső rétege. A parasztkatona, az általános népfelkelés harcos közszabadja jelentéktelen mellékszereplővé válik a középkori Európa harcmezőin. Háttérbe szorulása a különböző országokban nem egyforma mértékű. Néhol szigorú tilalmak szabályozzák a nem nemesek fegyverviselését, másutt viszont jelentős paraszti fegyveres alakulatokkal találkozunk az egész középkor folyamán. E különbségek társadalmi gyökereit nem nehéz felfedeznünk: a parasztságnak a katonai szolgálatból való kiszorulása, nem fegyverviselővé válása mindig a nagyobb mértékű társadalmi süllyedést jelenti. Azokon a területeken, ahol a parasztság nem, vagy alig fegyverviselő, teljesebb a feudális nemesség osztályuralma, a paraszti fegyveres erők létezése viszont az elnyomás, az osztályuralom kisebb mértékére mutat. Európa egyes helyein pedig

¹ Entwicklungsgeschichte des deutschen Heerwesens. Szerk.: E. v. Frauenholz, W. Elze és P. Schmitthenner, I. k. E. v. Frauenholz: Das Heerwesen der germanischen Frühzeit, des Frankenreiches und des ritterlichen Zeitalters, München, 1935., 15. o.

— éppen ott, ahol a paraszti seregekről a legtöbbet hallunk — szabad, feudális elnyomástól mentes paraszttársadalmakkal találkozunk.

A középkori Európa háborúiban a nem nagy létszámú, nem is fegyvermezett, de kiválóan felszerelt és kiváló harcosokból álló feudális lovas — Európa legtöbb országában *lovaginak* nevezhető — seregek megfelelőnek, elegendőnek bizonyultak. Általában egymás közt háborúztak s csak kivételesen csaptak össze nagyobb létszámú seregekkel, amelyekkel szemben azonban a fegyverforgatásban való nagyobb jártasságuk, jobb felszerelésük biztosította számukra a szükséges fölényt. A XIV., XV. és XVI. században a feudális lovasseregeknek népi csapatokkal való kiegészítéséről hallunk. Nem gondoljuk, hogy ez egyetlen okra volna visszavezethető, de e változás egyik oka valószínűleg az a körülmény volt, hogy a különböző országok nagyrésztben csökkenő harci értékű feudális seregei nagyobb létszámú, szilárdabb fegyelmű, stabilabb szervezetű, vagy harciasabb ideológiától fűtött ellenfelekkel (törökök, husziták stb.) kerültek szembe, s ezekkel szemben gyengéknek bizonyultak. A legtöbb országban megpróbálták felleveníteni a jogilag teljesen meg nem szüntetett, de a gyakorlatban jelentéktelenné vált paraszti miliciákat, vagy igyekeztek a parasztságot más módon belevonni a honvédelembe. E kísérletek közé tartozik a magyarországi telekkatonaság intézménye is.^{1/a} E próbálkozások a különböző országokban nem egyforma mértékben sikerültek. Ahol a parasztság nem volt fegyvertelen, sőt talán egyébként is részt vett a honvédelemben, ott az ilyen kísérletek nem ütköztek különösebb nehézségbe. Ahol viszont a parasztság csaknem teljesen le volt fegyverezve s nemzedékek óta elszokott a komolyabb hadakozástól, ott e parasztmilícia feltámasztásának kísérletei csekély eredménnyel jártak.

E felújított parasztmiliciák nem tartoznak az európai hadszervezet fejlődésének fő vonalába. A fejlődés fő iránya a hűbéri-lovagi hadszervezet hanyatlása után a zsoldosseregek felé mutat. A felújított parasztmiliciák fejlődésének vizsgálata ennek ellenére nem érdektelen. Ezek az általában nem döntő jelentőségű, de meglepően hosszú ideig fennálló alakulatok tartják fenn a zsoldosseregek korszakában az európai hadszervezetre jellemző általános hadkötelezettség elvét.

Vizsgálatunk azért is rendkívül tanulságos, mert világosan mutatja, hogy megváltozott gazdasági-társadalmi viszonyok esetén lehetetlen

^{1/a} Borosy András: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Budapest, 1971. (Ertekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 60.)

² Az általános fejlődést ismertető irodalomból a következőket emeljük ki: B. Gatti: Allgemeine und Kriegs-Geschichte. 2. Theil. Mittelalter, Bécs, 1866. (Oesterreichische Militär-Bibliothek 11. Band); H. Meynert: Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassungen in Europa. I. k., Bécs, 1868., N. S. Galitzin: Allgemeine Kriegsgeschichte aller Völker und Zeiten. II. Abt. Das Mittelalter, I—II. Kassel, 1880, és 1885.; M. Jähns: Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance, Lipcse, 1880.; M. Jähns: Heeresverfassungen und Völkerleben. Berlin, 1885.; G. Köhler: Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegführung in der Ritterzeit von der Mitte des 11. Jahrhunderts bis zu den Hussitenkriegen. I—III. Boroszló, 1886—1889.; O. Hintze: Staatsverfassung und Heeresverfassung. Drezda, 1906. (Neue Zeit- und Streitfragen, 4.); J. Hoops: (Szeik.) Reallexikon der germanischen Altertumskunde. I—IV. Strassburg, 1911—1919.; H. Delbrück: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. I—III. II. kiadás, Berlin, 1920—1923.; C. W. C. Oman: A History of the Art of War. I. k., New York, é. n. (1960 körül) — az 1924-es londoni kiadás változatlan utánnomása, Cambridge Medie-

egy régi hadseregvezet hosszú ideig igénybe nem vett elemeit változatlanul felújítani. Az erre irányuló kísérletek sorsa szorosan összefügg a társadalom szerkezetével, mint ahogyan az egyes népek, országok egész hadseregvezetése is szorosan összefügg az illető nép, vagy ország társadalmi struktúrájával.²

Az eddig mondottak kifejtése céljából át kell tekintenünk ebből a szempontból Európa különböző országai és népei hadseregvezetének fejlődését, ezen belül a parasztság katonai szerepének alakulását és — ha van ilyen — a parasztmilícia, az általános hadkötelezettség felújításának kísérletét s e kísérlet eredményeit. Mivel Európa különböző országai hadseregvezetének problémái igen szerteágazóak s kérdéscsoportonként történő felsorolásuk az áttekinthetőséget csak nehezítené, az egyes népek és országok hadseregvezetének számunkra legfontosabb kérdéseit népek és országok szerint tárgyaljuk. A kelet-európai népeket vesszük sorra először, amelyek kialakulásában a germán népvándorlásnak kisebb szerepe volt: az oroszokat, lengyeleket, cseheket, a bizánci fejlődés hatása alatt álló balkáni szlávokat, majd a románokat. Utánuk következnek a germánok, elsősorban, a frankok, a németek, franciák, majd a skandinávok, angolok, olaszok, spanyolok és portugálok.

Az egyes országok parasztmiliciájának történetét általában addig az időpontig vázoltuk fel, ameddig az fennállott. Ez az időpont az egyes országok esetében nagyon is különböző, innét a látszólagos ellentmondás, hogy az egyes parasztmilíciák ismertetését különböző évszázadokig, különböző időhatárokig vezetjük.

II.

A *szlávok* a VI—VIII. században nemzetiségi és törzsi szervezetben, katonai demokráciában éltek. Ennek szervei a népgyűlés (illetve törzsi gyűlés), az öregek tanácsa és a fejedelem. A fejedelemnek volt saját fegyveres osztaga is. A szlávok hadseregeiben minden szabad férfi harcolt. A sereg szervezetének alapja a törzsi és nemzetségi szervezet volt. Egy-egy nemzetség fegyveres erejét a nemzetségfő vezette. Fegyverzetük rövid kopja, pajzs, íj, rövid mérgezett nyíl, kard, bárd, olykor pánccéling.³

A katonai demokráciában élő szláv törzsekből a IX. századtól kez-

val History VI. k., Cambridge, 1926., 785—813. o. (A. M. Thompson: The Art of War to 1400 és A. Abram: Chivalry) VIII. k., Cambridge 1936., 646—659. o. (C. W. C. Oman: The Art of War in the Fifteenth Century); W. Erben: Kriegsgeschichte des Mittelalters, München und Berlin, 1929., Beiheft 16. der Historischen Zeitschrift.; P. Schmitthener: Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte, Potsdam, 1930.; E. v. Frauenholz—W. Elze—P. Schmitthener (Szerk.): i. m.; E. R. Huber: Heer und Staat in der deutschen Geschichte, Hamburg, 1938.; H. Conrad: Geschichte der deutschen Wehrverfassung, I. k., München, 1939.; F. Lot: L'art militaire et les armées au moyen âge en Europe et dans le Proche Orient. I—II. Párizs, 1946.; M. Bloch: La société féodale. Les classes et le gouvernement des hommes. Párizs, 1949.; St. Andrzejewski: Military Organization and Society. London, 1954.; H. Mittels: Der Staat des hohen Mittelalters. 5. kiadás, Weimar, 1955.; R. C. Smail: Crusading Warfare (1097—1193). Cambridge. 1946.; H. Sproemberg: Die feudale Kriegskunst (Beiträge zur belgisch-niederländischen Geschichte, Berlin, 1959., 30—55. o.) — Benne a hazánkban hozzá nem férhető J. F. Verbruggen: Krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen. I. k., Brüsszel, 1954. c. fontos művének részletes ismertetése; Razin: A hadművészet története. I—II. k., Budapest 1960. és 1961.

³ Razin: i. m. II. k., 33—41. o.

dődőleg feudális államok alakultak ki, melyek közül a legjelentősebb Oroszország. A kijevi Oroszország hadseregeiben a fejedelmek és bojárok kíséretei, druzsinái képviselték a legnagyobb erőt. Ezek lovascsapatokból álltak, felszerelésük lándzsa, pajzs, kard, láncing. Külsőjük Nagy Károly lovasságáéhoz hasonló.⁴ A fejedelmek és bojárok zsoldosokat is tartottak, ezek nagyobb részét könnyűfegyverzetű lovasnomádok: besenyők, magyarok, kunok. Az orosz hadsereg másik eleme a városok és falvak milíciája (vój-ok) — az ősi szláv népfelkelés utóda. E tömeges, gyengén felszerelt katonaság ideológiai mozgatója a gyengülő vérségi-nemzetségi kapcsolatok helyett inkább a keresztény vallás. A városi vój-okról többet hallunk, mint a falusiakról. Úgy látszik, ez utóbbiak kevesebbet szerepeltek. Mivel a középkori források igen szűkszavúak, az egyes szerzők véleménye a vój-ok harci szerepléséről igen eltérő. Találkozunk olyan — nehezen hihető — véleménnyel is, mely szerint a falusi milícia *sohasem* szerepel,⁵ de van olyan nézet is, hogy általában a népfelkelés az óorosz hadsereg legdöntőbb eleme.⁶ Szerintünk aligha lehet kétséges, hogy a középkori orosz hadsereg legértékesebb eleme a nehéz- (bár az egykorú nyugat-európai lovasságnál könnyebb) fegyverzetű druzsinák voltak, azonkívül a lovasnomád népek harcosai közül kikerülő könnyűlovas zsoldosok. De az is bizonyos, hogy a gyalogság szerepe lényegesen nagyobb volt, mint Nyugat-Európában és harcértéke is magasabb, mint a nyugati feudális hadseregek gyalogosaié. Ennek legdöntőbb bizonyítéka az orosz gyalogos csapatok kiváló helytállása a német lovagrend ellen vívott 1242-es „jégmezei” csatában. Az is kétségtelen, hogy a városi milícia szerepe jelentősebb volt, mint a falusié.

A mongol hódítás korában az orosz népi milícia szerepe lényegesen megnőtt. A nagy veszély szükségessé tette a néptömegek nagyobb mértékű bevonását a honvédelembe. Ezt megkönnyítették a mongolok egyes közigazgatási újításai is: ők rendelték el és szervezték meg a nép általános összeírását — kiterjesztve azt a falusi lakosságra is. Sok várost pusztítottak el s ezzel csökkentették a városi milícia jelentőségét. A moszkvai nagyfejedelmek átvették a mongoloktól a népösszeírás gyakorlatát s ennek segítségével mozgósították a Kulikovo-i csatában (1380) szereplő nagylétszámú gyalogos csapatokat: a nagyfejedelem „mindenféle embereket gyűjte katonának.”⁷

A mongol uralmat végképpen lerázó és egyre erősödő moszkvai *cári hatalom* érthető módon nem akarta nélkülözni a népi milícia tömegerejét, amelynek jelentős része volt a mongol iga lerázásában. III. Iván korától (1462—1505) Nagy Péter gyökeres hadszervezeti újításáig a népi milíciák állandóan szerepelnek az orosz hadseregekben. Gyakran említenek a források a cári seregekben szolgáló felfegyverzett parasztokat („ratniki”, „rublennaja raty”, „dotocsnyije ljugyi”), 1462

⁴ C. W. C. Oman: i. m. II. k., 323. o.

⁵ Karamsin: Geschichte des russischen Reiches. V. k., Riga, 1823., 313. o. — „Kaufleute und Bürger bewaffneten sich nicht ohne das höchste Not, Landleute niemals.”

⁶ Geschichte der UdSSR. I. k., Feudalismus 9—13. Jahrhundert, Berlin, 1957., Erstes Halbband, 171. o.

⁷ Razin: i. m. II. k. 261. o.

után minden birtokos 100 vagy 200 csetverty (ekealj) föld után volt köteles egy ratnik-ot kiállítani, ijjal, alabárdal, nyárrsal felfegyverezve („ekekatonáság”).

IV. Iván korában a népi milícia fegyverbe állítása rendszertelenné válik. Az 1550-es évek reformjai után azután minden 100 csetverty föld után kellett egy lovast kiállítani, hosszúnak ígérkező hadjárat esetén 2 lóval. Aki kevesebb embert állított ki, mint amennyit földjének nagysága alapján köteles lett volna, attól földje egy részét elkobozták. Az „ekekatonákat” támadó háborúkban is felhasználják, elsősorban építkezésre, útszínálásra, táborórzésre, de olykor ütközetekben is részt vesznek. Felszerelésük egykorú források szerint⁸ még a XVI. század derekán is eléggé hiányos volt.

A nyugati orosz területek (Litvánia) XVI. századi hadserege egészen nemesi és lovas. 8—11 „sluzbhy” föld után kellett egy lovast kiállítani. Ha egy nemesnek csak annyi „sluzbhy” földje van, amennyi egy lovas kiállításához szükséges, csak egyedül köteles fegyvert fogni. Az 1560-as években már minden 2 lovas mellé egy gyalogost is fel kellett szerelniük.⁹

Az orosz „ekekatonák” 1545 és 1613 közti szerepéről számos adat tájékoztat bennünket. Kiállításuk aránya változatos, szolgálatuk időtartama bizonytalan. A hadseregben szolgálókért otthonmaradó hozzátartozóik kezeskednek. Napszámosok, idegenek, kockajátékosok nem kívánatosak, mert az ilyenek könnyebben megszöknek. Általános felkelésre csak egyszer, 1612-ben a lengyelek ellen került sor. 1613 után a tömeges felkelést ritkán veszik igénybe. Részben pénzzel váltják meg az „ekekatonát”. A kisebb létszámban kiállított „ekekatonákat” a kialakuló ezredekbe sorozták be, melyek fokozatosan reguláris katonasággá alakulnak át. A katonaillesítés aránya nem volt állandó. Általában 100 telek állít ki egy lovast és egy gyalogost, emellett „a számos fiúval rendelkező családból emelnek ki” egy vagy két fiút. A katonaillesítés történhetik 5, 10, 20, 30, 50, 100 telek alapján is. Megbízottak végezték, akik megfelelő kormányhivataloktól kapták meg a megfelelő adatokat: kinek mennyi földje van. A meghatározott számú katona kiállítására határidőt állapítottak meg. Feljegyezték, ki jött meg idejében a kijelölt helyre, ki késett s ki nem küldött elég katonát. Feljegyezték a kiállított emberek számát, fegyverzetét, a ki nem állított emberek fejében elküldött pénzüsszeget, minderről könyveket fektettek fel és beküldték a megfelelő központi prikáznak s értesítették a cárt és a moszkvai pátriárkát is. A XVII. században a parasztkatonák fegyverzete állandóan javul, fokozatosan reguláris katonasággá válnak.¹⁰ Még a Nagy Péter-féle hadseregreform után is a földbirtokosok földjeinek arányában állítják ki az újoncokat, s

⁸ Karamsin: i. m. IX. k., Lipcse, 1827., 282. o.

⁹ G. Verncsik: Russia at the Dawn of the Modern Age, New-Haven, London, 1959., 190. és 223. o.

¹⁰ Brix: Geschichte der alten russischen Heereseinrichtungen von den früheren Zeiten bis zu den von Peter dem Grossen gemachten Veränderungen. Berlin, 1867., 54., 98., 124., 167., 268., 386—389. és 435. o.

így a földbirtok területének nagysága lesz a teljesen más jellegű XVIII. századi orosz hadsereg alapja is.¹¹

A feudalizmus kialakulása előtt a többi szlávokhoz hasonlóan, a lengyeleknél is az általános népfelkelés volt a honvédelem alapja.

A lengyel harcostársadalom rétegzett. Alsó rétegének („gregarii milites”, „militelli”) katonai funkciója a XIII. század derekáig hasznos, utána azonban a páncélos lovagi seregek feltűnésével idejétmúlttá válik, társadalmi megbecsülése hanyatlik, s némely helyen megmarad mint törpe nemesség, máshol beleolvad a parasztságba. A szabad parasztok a XIII. században még hadkötelesek. *Expeditio generalis* esetén meghatározott 1/20 vagy 1/10 részük köteles fegyvert fogni („decimi”). Védelmi háború esetén a mozgósítás a szolgákra is kiterjedt („defensio terrae”). A feudalizáció során a lengyel parasztok többsége jobbágygá lett. A lengyel nemesség viszonylag tömeges társadalmi képződmény — sok a kismemes —, a lengyel állam központi hatalma pedig még középkori mértékkel mérve is igen gyenge. A parasztság elnyomatása és fegyvertelenné válása így igen nagy mértékű volt. A paraszt kötelessége volt a várak javítása és karbantartása („powoz—podwoda—przewod”), a fatörzsekből készült sáncok építése („przesiska”), a várak és határok őrzése („narok”). Nagy veszély esetén a XIV. században is fegyverbe szólíthatták az összes szabad és nem szabad parasztokat is, de erre nagyon ritkán került sor, s a királyi jogait a különböző immunitások e téren is korlátozták. Nagy Kázmér hadseregreformja (1360-as évek) értelmében a szabad parasztok („kmeton”-ok) is katonáskodtak. E jogukat azonban még Nagy Lajos életében (1382 előtt) elvesztik.

Tény, hogy a XVI. század második felében Báthory István korában Lengyelország semmiféle használható gyalogsággal nem rendelkezik. Báthory valószínűleg magyar mintára szervezi meg a lengyel „telekgyalogságot” („peditatus iugeralis”, „piechota lenowa”, „piechota wybraniecka”). Az 1578-as országgyűlés foglalkozik velük először, de csak az 1590-es hozza meg a róluk szóló törvényt. Eszerint a királyi birtokon minden 20 jobbágytelek állít ki egy gyalogos katonát („wybraniec”). A wybraniec és utódai minden jobbágyi szolgáltatás alól felvannak mentve, terheiket elosztják a 20 telken élő többi jobbágy

¹¹ Az orosz és szláv fejlődésre l. elsősorban a modern, összefoglaló jellegű műveket: *Razin*: i. m. II. k., 57—59., 93—94., 100., 135., 141., 156., 264., 288—289., 311—313. o.; *Geschichte der UdSSR. I. Feudalismus 9—13. Jahrhundert*, Berlin, 1937., 168—171. o.; II. *Feudalismus, 14—15. Jahrhundert*, Berlin, 1958., 157—160. o.; *Világtörténet. III. k.*, Budapest, 1963., 451. és 790. o.; IV. k., Budapest, 1963., 458. o.; *Geschichte der Völker der Sowjetunion*, Bern, 1945—1946.; I. l. k., 121., 331. o.; I. 2. k., 220., 271—272. o.; *G. Vernadsky: Kievan Russia. (A History of Russia II.)* New-Haven, 1948., 192—193. o.; *G. Vernadsky: The Mongols and Russia. (A History of Russia III.)* New-Haven 1953., 363—365. o.; *G. Vernadsky: Russia at the Dawn of the Modern Age*, New-Haven, London, 1959., 111—112., 189—191. és 223. o. — Sok hasznos adatot találhatunk a régebbi munkákban is: *Brix*: i. m., az idézett helyeken kívül még a 7., 14. és 29. o.; *C. W. C. Oman*: i. m. II. k., idézett helyen.; *Karamstin*: i. m., idézett helyen.; *N. S. Galitzin*: i. m. I. k., 129—141., 151—170. o.; II. k., 209—230., 292—298. o.; *B. Gatt*: i. m. 287. o.; *H. Meynert*: i. m. (1868) I. k., 169—185.; *P. Strahl—E. Hermann*: *Geschichte des russischen Staates*, I. k., Hamburg, 1832., 421—427. o.; III. k., Hamburg, 1846., 345—346., 651—660. o.; IV. k., Hamburg, 1849., 393—394. o. (Heeren—Uckert: *Allgemeine Staatengeschichte I. 7.*); *M. Jähns*: i. m. (1880) 865—867. o.; *Lázár Gyula: Az Orosz Birodalom története*, Temesvár, 1880. III. k., 333—334. o.; *A. Rambaud: Oroszország története*, I. k., Budapest, 1890., 282. o.; *K. Stählin: Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart*, I. k., Berlin—Lipscse, 1923., 294. és 398. o. (Újabb kiadása Graz, 1961.); *V. O. Kluutshewskij: Geschichte Russlands*, Stuttgart—Lipscse—Berlin, 1925. III. k., 234. o.; IV. k., 66—70. o.

közt. A telekgyalogos felszerelése puska, kard és fokos, hasonló a magyarországi hajdúk felszereléséhez. Nem voltak sokan, egyes becslések szerint számuk nem volt több, mint 5000 fő, de hasznos kiegészítői lehettek a lengyel lovashadseregnek. A wybraniec 6 hónapig volt kötelese egyfolytában katonáskodni, ennél hosszabb ideig csak zsold ellenében.

Az igen erős lengyel nemesség nem nézte jó szemmel, hogy a parasztság egy része fegyverhez és kiváltságokhoz jut. 1649-ben inkább telekadót fizet már, Báthory reformja nem volt hosszú életű. A telekadót igen nehéz volt beszélni a sztarosztáktól, ezért a XVII. század második felében s a XVIII. században újra megpróbálkoznak a telekgyalogság intézményének feltámasztásával. Egy kb. 1000 főnyi csapatot sikerül megszervezni s ez a *telekezed* („regiment lanowy”) a nemesi felkelő sereg függelékeként szerepel.¹²

Csehországban a X—XII. században a hadsereg jelentős részben népfelkelő és gyalogos. A magyar várispánoknak megfelelő castellanosok hívták fegyverbe a tizedes beosztású népfelkelést. A cseh hadseregben erős nemesi lovasság fejlődött ki — akár a lengyeleknél —, a paraszti gyalogság azonban a jelek szerint kevésbé sorvadt el. Sok volt az íjászegyesület, főleg a városokban, de akadt a falvakban is. A XIII. század második felében, vagyis a feudális hadszervezet fénykorában is hallunk róluk. Egyes tartományokban a nép a szálfegyverek forgatásában is gyakorolta magát. 1345-ben — amikor Lajos német—római császár fenyegette az ország határait a Cseh erdő irányából — elrendelik, hogy a nemeseket, papokat és szabad parasztokat s azok embereit „cum apparatu bellicoso” tartsák készenlétben. A népi tömeghadsereg alkalmas volt a hegyszorosok védelmére. Felszerelését időnként szemléken ellenőrizték. A népi milíciára utal IV. Károly 1350-es törvénykönyve is, mely szerint ellenséges betörés

¹² A lengyel fejlődésre és Báthory István reformjaira l. *N. S. Galitzin*: i. m. I. k., 146—147.; II. k., 323—329. o.; *A. Dolleczek*: Die polnische Armee im XVII. Jahrhundert. Bécs, 1883., 111—112. o.; *Th. Schliemann*: Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert. Berlin, 1886—1887. (*Oncken*: Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen, II. 10.) 429., 502—503. o.; *Szádeczky Lajos*: Báthory István hadjáratai az oroszok ellen. Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban H. K.), 1888., 35—37. o.; *S. Hüppe*: A lengyel alkotmány története. Budapest, 1894., 456—487. o.; *St. Ehrenkreutz*: Beiträge zur sozialen Geschichte Polens im XIII. Jahrhundert. Varsó, 1911.; *St. Kutrzeba*: Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte. Berlin, 1912., 57., 193—194. o.; *Kossányi Béla*: A lengyel nemesi társadalom megalakulása. Történelmi Szemle (továbbiakban T. Sz.), 1916. 228—261. o.; *M. Handelsman*: Die mittelalterliche polnische Sozialgeschichte. Stuttgart, 1920.; *Szádeczky Kardoss Lajos*: Báthory István lengyel király magyar katonái az 1580.-iki muszka háborúban. Pécs, 1931.; *Z. Wojciechowski*: La condition des nobles et le problème de la féodalité en Pologne au moyen âge. (Revue Historique de Droit Français et Étranger. 1936. 651—700. o. és 1937. 20—76. o.) *Z. Wojciechowski*: L'état polonais au moyen âge. Histoire et institutions. Párizs, 1949., 85—92., 286—290. o.; *The Cambridge History of Poland from the Origins to Sobieski (to 1696)*. Cambridge, 1950., 389., 432., 450. o.; *J. Bardach*: L'état polonais du haut moyen âge. (Acta Poloniae Historica 1962., 7—47. o.); *E. O. Kossmann*: Die Geschichte der polnischen Bauern und ihrer Freiheit. (Historische Zeitschrift 205. [1967] 14—45. o.); *E. O. Kossmann*: Die polnischen Liberi als herzogliche Heermannen. (Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte 55. [1968] 182—192. o.); *E. O. Kossmann*: Die Decimi des polnischen Mittelalters. Forschungsübersicht. Textanalyse und geographische Standorte. (Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa. 1969., 201—239. o.); *E. O. Kossmann*: Die Funktionen der Decimi in Rahmen der piastischen Verwaltungsstruktur. (uo. 1969., 401—445. o.); *E. O. Kossmann*: Der Narok der mittelalterlichen Oder und Netze-Burgen. (uo. 1970., 78—87. o.); *E. O. Kossmann*: Bauern und Freie im Heinrichauer Gründungsbuch und in der „Elbinger Handschrift.” (uo. 1970., 263—302. o.); *J. Wimmeri*: L'infanterie dans l'armée polonaise aux XV-e—XVIII-e siècles. (Histoire militaire de la Pologne. Varsó, 1970., 78—94. o.); *J. Teodorczyk*: L'armée polonaise dans la première moitié du XVII-e siècle. (uo. 95—113. o.)

esetén az egész nép köteles fegyvert fogni, mint *régóta szokás*. Négy hétig kötelesek saját költségükön katonáskodni, azontúl pedig a király költségén. Támadó háborúban nem vettek részt.

A parasztság Csehországban jelentős mértékben fegyverforgató maradt. Enélkül nem lehetne megérteni a husziták hatalmas katonai sikereit. Ilyen nagy eredményeket egy fegyverviseléstől elszokott parasztsággal aligha érhettek volna el. A cseh parasztság tömegei a huszita háborúk során a huszita forradalmi hadseregekben harcoltak. A cseh királyi (illetőleg német—római császári) seregekbe is hívnak be cseh parasztokat: így 1427-ben Lausitzban összeírják az összes fegyverfogható parasztokat. Sziléziában minden négy paraszt köteles egy ötödiket felszerelni. A XV. században s a XVI. század elején Csehország hadszervezete Ausztriához és Magyarországhoz hasonló.

1529-ben például elrendelik, hogy minden ötödik ember álljon készenlétben. A Landeshauptman minden 20., 15., 10. vagy 5. embert a gyülekezőhelyre szólíthat. A határt kéthetenkénti váltással más-más két kerület őrzi. 10 főből álló rajokat szerveznek. Minden 20 ember egy szekeret köteles kiállítani. A továbbiakban a cseh hadsereg szervezet fejlődése nem tért el az osztrák—német fejlődéstől.¹³

A Balkán félsziget népeinek kultúrája, társadalmi szerkezete és hadszervezete is, kisebb-nagyobb mértékben bizánci befolyás alatt állott; Bizánc középkori hadszerzetének alapjait Heraklios császár (610—641) vetette meg. A bizánci hadsereg alapja ettől az időtől kezdve a *théma*-rendszer: a bizánci seregek zöme nem zsoldosokból áll, hanem katonaparasztokból. Ezek az ún. *stratióta*-birtokokból kötelesek felszerelkedni, kevés zsoldot is kapnak. Az így megszerveződő hadsereg igen jól beválik, Bizánc nagy hadisikereket ér el théma-rendszerű hadseregével. A X. századi adatok szerint a stratióta-birtok legalább 4 font arany értékű kellett, hogy legyen, mert a harcosnak lovon és nehézfégyverzetben kellett a hadseregben harcolnia. Mivel az ilyen gazdag stratióták száma nem volt elég, szegényebbeket is bevetettek a hadseregbe, és ezek számára a falu többi lakói adták össze egy bizonyos összeget. A 4 arany értékű föld több paraszt tulajdonában is lehetett s ezek egyet felfegyvereztek maguk közül. Ha valamelyik stratióta elszegényedett, terheit a vele egy faluban lakó társai fedezték, hogy a hadsereg létszáma ne legyen ki-

¹³ A cseh hadsereg fejlődésére H. Meynert: Geschichte Oesterreichs. III. k., Pest, 1844., 449. o.; H. Meynert: Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassung. Bécs, 1852., I. k., 72. o.; N. S. Galitzin: i. m. I. k., 142—144. o.; II. k., 83., 94., o.; F. Palacky: Geschichte van Böhmen, II. k., Prága, 1839., 50. o., 81. jegyzet.; A. Bachmann: Geschichte Böhmens. (Heeren-Uckert: Allgemeine Staatengeschichte, Geschichte der europäischen Staaten I. 31.) II. k., Gotha, 1905., 39—42. o.; O. Peterka: Rechtsgeschichte der böhmischen Länder in ihren Grundzügen dargestellt. Reichenberg, 1923., 41—42. és 112—113. o. — A XII. századi cseh paraszti katonaságot a németnél jelentősebbnek tartja C. Spannagel: Zur Geschichte des deutschen Heerwesens vom Beginn des 10. bis zum Ausgang des 12. Jahrhunderts. Lipsce, 1885., 9. o.; 1. jegyzet; Prágai Vince és folytatója Gerlach krónikájában: „Quotiescunq̄ue immineret ei (Zobeslau) expeditio, cum primates sui essent hi in curribus et hi in equis, non confidebat, nisi et pauperes populi secum videret, alios super equis, alios pedestres, prout cuiusque facultas fuisset. — A 9. o. 2. jegyzetében a krónikás így ír a király által 1158-ban Itáliába indított seregéről: „Hec a rege suo Boemi audientes contra Mediolanum seviunt in arma, et maxime nobilium ad hoc stremua fremit iuventus... sed et de populo plerique ruris opera recipientes, manus suas plus ligonibus et vomeri aptas, sentis, lanceis et ceteris aptant armis militaribus.” — A husziták hadseregvezetéről szóló irodalomból, mivel e kérdéssel dolgozatunk nem foglalkozik, csak Jan Durdik: Hussitisches Heerwesen (Berlin, 1961.) c. munkáját említjük meg.

sebb. Ez a katonaság lényegében parasztmilícia volt, a Konstantinápolyban állomásozó *tagma* pedig zsoldosereg. A X. században fokozatosan 12 aranyra emelkedik annak a földnek az értéke, melyből a stratióta be tudja szerezni egyre költségesebbé váló fegyverzetét, felszerelését. Ez már inkább kismemes lehetett, mint paraszt. Az ilyen 12 arany értékű földdel rendelkező stratiótákból válnak a későbbi feudalizáció során a *pronoia*-birtokosok. A XI. században megkezdődik a théma-rendszer hanyatlása, a feudalizáció. A katonaparasztok nagy része adófizető paraszttá süllyed. A Komnenos császárok alatt fejlődik ki a pronoia-hűbériség. A katonaparasztok nem tűnnek el teljesen, de szerepük alárendeltté válik. Az 1084 és 1204 közötti korszakra a katonai nemesség uralma jellemző, Bizánc utolsó fellendülése idején a hadsereg nagyobb részét hűbéri jellegű.¹⁴

A Balkán félsziget népei társadalom és hadszervezet tekintetében lényegesen különböznek egymástól, aszerint, hogy a termékeny és könnyen elérhető völgyekben élnek-e, vagy a hegyekben. Az alföldeket és völgyeket általában urak és jobbágyok lakják — azaz társadalmuk feudális szerkezetű. A jobbágyság csak bizonyos, a nemesség által meghatározott arányban vesz részt a hadszervezetben. A hegyek lakói — főleg pásztornépek — viszont katonai demokráciában élnek s minden férfi fegyverviselő. Ilyenek a bosnyákok, albánok, montenegróiak, a szerbek és románok nagyobb része.¹⁵ Mivel a Balkán félsziget középkori államai közt nincs olyan, amely kizárólag síkságon, vagy völgyben terül el — mindegyiknek van hegyvidéke —, így mindegyik lakosságának bizonyos része katonai demokráciában élő népelem. Ez a körülmény a feudalizálódó államok hadseregeinek is bizonyos fokig paraszti jelleget kölcsönöz. Ilyen irányban hat a bizánci hadszervezet is, amely — mint láttuk — a témák katonaparasztságára épült.

A *bolgár* paraszti lakosságnak a 865 és 1018 közötti korszakban három rétege különböztethető meg: szabad parasztok, jobbágyok és hadifoglyokból lett szolgák. A katonai szolgálat fő terhét a szabadok viselik, de katonáskodnak a jobbágyok is. Csak a hadifoglyokból lett szolgák rétege mentesül a fegyveres szolgálat alól. A második bolgár birodalomban (1186—1389) a hadsereg két fő része a bojárok milíciája (ebben paraszti tömegek is részt vesznek) és a fejedelem besenyő, kun és tatár könnyűlovas zsoldoscsapatai.¹⁶

Az *albánok* törökverő hőse, Kastrióta György serege 1444-ben 8—10 000 főre rúgott s csaknem teljesen parasztokból állt, csak a tisztek voltak nemesek. E hadsereg általános népfelkelés jellegű, de a katonák nagy része Kastrióta magánbirtokairól került ki, serege java-részét tehát saját parasztjaiból szervezte.¹⁷

¹⁴ A bizánci fejlődésről szóló irodalomból két művet emelünk ki: *L. Bréhier: Le monde Byzantin. II. k. Les institutions de l'Empire Byzantin.* Párizs, 1949., 343—404. o.; *G. Ostrogorsky: Geschichte des byzantinischen Staates.* München, 1963. (Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft, I. Teil, II. Band, — Handbuch der Altertumswissenschaft, Szerk.: G. Müller, V. Otto, H. Bengtson — XII. Abteilung I. Teil, II. Band.)

¹⁵ *St. Andrzejewski: i. m. 66—67. o.*

¹⁶ *R. P. Guérin Songeon: Histoire de la Bulgarie depuis les origines, jusqu'à nos jours.* Párizs, 1913., 219—220., 285—286. o.

¹⁷ *K. Frasheri: Georges Kastriote Skanderbeg.* Tirana, 1962., 20. o.

Horvátország hadszerkezete a feudalizmus kialakulása után Magyarországéhoz hasonló, a VII—XII. században azonban a horvát hadsereg zöme még gyalogos és minden szabad férfi hadköteles.¹⁸ A feudalizáció után is sokat megőriz a horvát hadsereg tömeges és paraszti jellegéből, annál is inkább, mert hamarosan a török elleni harc élvonalába kerül. A XVI—XVII. században gyakori visszaélés, hogy a nagyobb birtokosok magukhoz csalogatják a kisebb birtokosok jobbágyait katonáskodás céljából.¹⁹

Szerbiában általában igen jelentős a parasztság részvétele a hadseregben. A kialakuló szerb állam magva éppen az a terület lett (Rascia), ahol a parasztnak nagy többsége szabad maradt. A tömeges paraszti seregek nem kis mértékben járultak hozzá a rasciai nagyzsupánok XII. századi egyesítési törekvéseinek sikeréhez. A szerb hadseregben a XIV—XV. században sem jelentéktelen a parasztság szerepe. 1359-es hadjárata alkalmával szerb parasztnak nyugtalanítják Nagy Lajos magyar király seregét. A szerb hadsereg e korszakban három elemből áll:

1. Nemesek és kíséretük lovasserege.

2. Felfegyverzett parasztnak és pásztorok — ezek legnagyobb részt könnyű fegyverzetű gyalogosok —, részben íjászok.

3. Zsoldosok (kunok, törökök, tatárok, kaukázusiak, spanyolok, németek és olaszok).

Dusán István király (1336—1356) törvénye szabályozza a parasztnak és pásztorok hadkötelezettségét. Jellemző, hogy különösen a hegylakók állítanak ki sok embert. A szerb fegyveres erő bizáncias-oroszos jellegű, állandó magva zsoldosokból áll. A hadjáratok, ütközetek után a parasztnak és pásztorok tömegét *gyorsan lefegyverzik és hazaküldik*.²⁰

Moldva és Havasalföld hadseregei is paraszti és tömeges jellegűek, ami érthető, mert a lakosság jelentékeny része hegylakó. A román országok és a román nép XV. század előtti történetére vonatkozó források igen szűkszavúak, a XV. század második felében azonban nyilvánvaló, hogy VI. (Nagy) István moldvai vajda országa lakosságának számához képest igen nagy létszámú seregekkel arat győzelmeket a török ellen s e seregek zömmel parasztnakból állnak. A román polgári történetírás ebből a tényből kiindulva sajátos elméletet konstruált. Eszerint a román államok hadszerkezetének és gazdasági-társadalmi szerkezetének alakulása egészen más volt, mint szomszédaié, és erősen eltért az európai fejlődéstől. Szerintük már a XVI. században két részből álltak a moldvai és havasalföldi seregek: a közvetlenül a fejedelemtől függő elemek lovasseregéből és a lakosság többi részének, elsősorban a parasztnak és pásztorok tömegének gyalogos és lovas

¹⁸ Fr. von Sisc: Geschichte der Kroaten. I. k., Zágráb, 1917., 404—405. o.; St. Guldescu: History of Medieval Croatia. Hága, 1964., 152—153. o.

¹⁹ Oslay Ferenc: A horvát jobbágyosság 1500—1650. Szakolca, 1910. (Művelődéstörténeti értekezések 45. sz.); 64. o.

²⁰ A szerb fejlődésre l. Thim József: A szerbek története a legrégebb kortól 1848-ig. Nagybecskerek, 1892., 148. o.; Világtörténet. III. k., Budapest, 1963., 416—417. o.; C. Jireček: Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. I. (1171—1371.) Bécs, 1912., 74—83. o. és IV. (1389—1459) Bécs, 1920., 55. o. (Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse. Denkschriften 56. Band, 2. Abhandlung és 64. Band, 2. Abhandlung.)

tömeghadseregéből. Ez a paraszti tömeghadsereg a XIV—XV. században a román vajdaságok honvédelmének gerince.²¹

VI. (Nagy) István korában a román vajdaságoknak — elsősorban Moldvának — valóban nagylétszámú paraszti hadseregeik voltak. E körülményről a lengyelek klasszikus krónikása, Dlugosz világos és félreérthetetlen tényeket közöl:

„Itaque Turcus armari exercitum contra Valachiam iusserat et Stephanus omnibus tam militaribus quam agrestibus ita ut solae feminae et pueri in aedibus remanerent in arma coactis, obviam illi procedebat mori cum suis universis, aut vincere paratus...” — másutt: „Et non militares modo et nobiles, sed et agrestes omnes in arma coegerat, docens quemlibet in patriae defensionem teneri. Si quem agrestem comperisset non habentem sagittas, arcum et gladium, aut in expeditionem calcaritum non accurrisset, capite damnabat.”

Mátyás magyar király elleni harcaiban is alkalmaz paraszti gyalogosokat: „... in quibus maior pars erat agrestium...” „Instaurata ex agrestibus in supplementum eorum, ut in clade Turcorum ceciderant militia”.²²

Dlugosz leírásából kétségtelenül kiderül, hogy VI. (Nagy) István seregeiben jelentős paraszti tömegek harcoltak s azt is valószínűnek tarthatjuk, hogy a két vajdaság fegyveres erői viszonylag nagyobb létszámúak voltak, mint az olyan országoké, ahol a feudalizáció már jobban előrehaladt. A román polgári historikusok, elsősorban N. Iorga és R. Rosetti azonban nézetünk szerint nagyon is messzemenő következtetéseket vontak le ebből a tényből. Joggal tartja túlzottnak Rosetti „boldog paraszt” elméletét az európai középkor egyik legjobb ismerője, a francia F. Lot, aki helyesen mutat rá, hogy a parasztnak idegen támadók ellen általában mindenütt és mindenkor érdemes megvédenie hazáját, s találóan jegyzi meg, hogy a román nép XIV—XV. század előtti történetéről igen keveset tudunk ahhoz, hogy ilyen

²¹ A Havasalföldön Mircea (1388—1418), Moldvában Jó Sándor (1400—1432) és különösen VI. (Nagy) István (1457—1504) idejében fejlődik ki ez a népi tömeghadsereg. Havasalföld fegyveres ereje a XV. század második felében 40 000, Moldvára 50 000 fő, ez a lakosság számához képest jóval nagyobb, mint a Lengyel-, vagy Magyarország hadserege. E viszonylag igen nagy haderő teszi lehetővé a két román fejedelemség számára, hogy lényegesen nagyobb országok támadásai ellen sikeresen tudjon védekezni. A román fejedelemségekben minden olyan paraszt, akinek földje, vagy állandó haszonbérlete van, köteles hadba vonulni. Hogy a két román fejedelemség ilyen nagy seregeket tud kiállítani, hogy a parasztok ilyen nagy tömegeit meri felfegyverezni, a román társadalom különlegesen demokratikus jellegével magyarázható. A parasztok helyzete lényegesen kedvezőbb, szabadságuk nagyobb, mint más országokban. Lehet fegyvert adni a kezükbe, mert érdemes védeniük hazájukat a török ellen. Olyan véleménynel is találkozunk, hogy ebben az időben a román vajdaságokban még nincs nemesi-lovagi rend és a XVI. század végéig bármelyik harcosból lehet bojár. A román hadsereg fő ereje a parasztok—pásztorok tömege. Ósi ruhákban, védőfegyverzet nélkül, paraszti támadófegyverekkel harcolnak lovon, vagy gyalog. A fejedelem évenként tartott szemléken ellenőrzi fegyvereiket és lovaikat. A román arisztokrácia még ebben az időben egyszerű, népi jellegű — többsége írni sem tud. A XVI. században kezdődik csak lengyel és erdélyi hatásra az „antidemokratikus” irányzat. A földesurak igyekeznek a parasztokat jobbagysorba süllyeszteni: a szabad parasztok száma csökken, s akik szabadok maradnak, azok is elszegényednek. A ninestelen, silányabb fegyverzetű parasztság kevésbé érdekelt már az ország megvédésében. 1574-ben még megvan a tömeges népfelkelés (Nagy István fia, Rettenetes János parasztkatonái), de harci értéke már kisebb. 1595-ben megszűnik a parasztság szabad költözése, a fejedelmek — nem akarván lemondani a paraszti fegyveresekről — a parasztság egy részét privilégiumokkal látják el: földet adnak nekik, s adófizetési kötelezettségük igen kis mértékű lesz. Ennek fejében rendszeres lovas szolgálattal tartoznak. Békeidőben ez a szolgálat havonta 1—2 hét. Harci készenlétüket rendszeres szemléken ellenőrzik. E paraszti lovasok neve Moldvában

nagyon is határozott társadalom- és hadtörténeti elméletekkel állhasunk elő.²³

A román marxista történetírás művelői természetesen más képet rajzolnak a XIV—XV. századi román hadszervezetről és társadalmi struktúráról. Szerintük a XIV—XV. században Moldva és Havasalföld hadszervezete feudális jellegű. Nagyobb háborúk idején, így a török elleni harcokban a polgárok és parasztok is hadkötelesek. Részt vesznek az 1450-es évek lengyel háborúiban is. A XIV—XV. századi román fejedelemségekben „kis” és „nagy” mozgósítás különböztethető meg.

A nemések egymás közti háborúskodásaiban a „kis mozgósítást” használják, ebben csak bojárok és nemések vesznek részt. A „nagy mozgósításban” a parasztok is részt vettek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden „nagy mozgósításban” minden parasztnak részt kellene vennie.

Nagy veszély esetén a földesúr is fegyverbe szólíthatta jobbágját, akinek katonai feladata többnyire őrszolgálat volt.

A XV. század derekán Moldva és Havasalföld serege — külön-külön — nem volt sokkal több, mint 10 000 fő. Zöme: a bojárok zászlói alatt kivonuló banderialis lovasság. Csak ezután — Havasalföldön Vlad Tepes, Moldvában VI. (Nagy) István idejében — vonják be a parasztokat tömegesen a honvédelembe. E tömegmozgósítás következtében emelkedett a hadsereg létszáma 10 000-ról 40 000-re, s ez tette lehetségessé a török ellen elért győzelmeket. E tömeghadsereg harcosait is a bojárok közvetítésével sorozták be, a parasztokat úri tisztségviselők hívták fegyverbe.

A XVI. század második felében átalakul a hadsereg szervezete, s most már három részből áll:

1. A bojárok csapatai.
2. Udvari csapatok (részben zsoldosok) és
3. „Falusi csapatok” (lovások és gyalogosok).

curteni, később *calarasi*, a Havasalföldön *rosi* (létszámuk Moldvában kb. 10 000 fő); Elvben megmarad az általános felkelés is, a gyakorlatban egyre ritkábban veszik igénybe az elégtelen fegyverzetű és a fokozódó földesúri elnyomás miatt egyre megbízhatatlanabb paraszt-ság fegyveres szolgálatát, bár a parasztok főleg a zsákmány reményében a XVI—XVII. században is szívesen fognak fegyvert. A XVIII. század elején a parasztseregek használhatósága, sőt a bojárok harciassága is annyira lehanyatlak, hogy a román fejedelemségek katonai süllyedéséről beszélhetünk az 1620-as évektől kezdve. — A román polgári történészek nézeteit l. *N. Iorga*: *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*. I. k., Gotha, 1905., 332—333. o.; *N. Iorga*: *Geschichte der Rumänen und ihrer Kultur*. Nagyszeben, 1929., 184—187. o.; *N. Iorga*: *Istoria armatei romanesti*. I—II. Bukarest, 1929—30.; *R. Rosetti*: *Essais sur l'art militaire des Roumains*. Bukarest, 1935.; *T. Mutascu*: *Arta militara in Tara Romänesca la inceputul secolului al XVII-lea*, h. n., én. n. — Hozzájuk hasonló szemléletű *R. W. Seton-Watson* műve: *A History of the Roumanians*. Cambridge, 1934., elsősorban a 43., 73., és 103. o. — A kérdésről l. még *H. Meynert*: i. m. (1868) 278. o.; *Elekes Lajos*: Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király. Budapest, 1937., 12. o., 4. jegyzet.

²² A Dlugosz-ídezeteket *N. Iorga*: i. m. (Bukarest, 1929—1930) 178—181. o. jegyzeteiben. A Dlugosz-ídezetek magyarul: „Tehát a török a Havasalföld ellen fegyverbe hívta seregét és István is mindenkit, a katonákat és a parasztokat egyaránt fegyverbe hívta, úgy hogy csak a nők és gyermekek maradtak otthon, szembevonult velük felkészülve arra, hogy vagy meghal seregével együtt, vagy győz.” „Es nemcsak a katonai renden levőket és nemeseiket, hanem az összes parasztokat is fegyverbe kényszerítette, mindenkit megtanítva a haza védelmére. Ha valamelyik parasztot rajtakapta, hogy nincs nyila, íjja és kardja, vagy nem sietett a hadseregbe... fővezéssel büntette.” „... ennek nagyobb része paraszt volt”, „a parasztokból kiállítva a török elleni harcban elesett katonák pótlására.” Dlugosz műve (*Historiae Polonicae libri XX.*) teljes kiadása a *A. Przedziecki* által sajtó alá rendezett *Opera omnia* (Krakkó, 1862—1878) 10—11. kötete. Az ídezetek a XIV. liberből valók.)

²³ *F. Lot*: i. m. (1946) II. k., 246—247. o.

Kialakult egy privilegizált falusi-paraszti származású harcosréteg. Ezek elsősorban a szabad parasztok soraiból származnak és érdekük, hogy a fejedelmi hatalom megerősödjék.²⁴

A román fejedelemségek középkori hadszervezetének fejlődését tehát a következőképpen foglalhatjuk össze: a XIV—XV. században a román fejedelemségek hadseregei lényegében feudális jellegűek. Minthogy azonban a feudalizáció nem olyan előrehaladott, mint Lengyel- vagy Magyarországon, s a nagyrészt hegylakó néptömegek kevésbé veszítették el harciasságukat, viszonylag jelentős a paraszti elem szerepe a hadseregekben; hogy milyen arányú, arra vonatkozólag pontosabb adataink nincsenek. A XV. század második felében nagy veszély esetén, és erélyes uralkodók vezetése alatt, könnyen tudtak paraszti tömeghadseregeket talpra állítani, mivel a fegyverforgatásban viszonylag jártas pásztorok-paraszatok tömegei rendelkezésre álltak. A XVI. században a feudalizáció előrehaladása következtében csökkent a paraszti tömegek katonai alkalmazhatósága. Kialakult viszont egy paraszti származású privilegizált harcos réteg, amely a központi hatalom megbízható támasza lett.

Európa történetének egyik legdöntőbb eseménye a *germánok* vándorlása volt. A római birodalom szomszédságában feltűnő germán népek a római kútfők, elsősorban Caesar és Tacitus tanúsága szerint katonai demokráciában éltek. A fegyverzet és taktika szempontjából primitív, de harcikedv, fizikai erő és bátorság tekintetében kiváló s a római seregeknél valószínűleg nagyobb létszámú germán seregek elleni küzdelem igen nehéz feladatot jelentett a római légiók számára, annak ellenére, hogy gazdasági erő és államszervezet szempontjából Róma fölénye igen nagy volt. Valószínű, hogy a germánoknál a fegyveres erő az összes politikai jogokkal rendelkező szabadokból áll. Minden szabad férfi harcol. Nem harcolnak: a nők, gyermekek, aggok, betegek, nyomorékok és általában a nem szabadok, akik a jogi értelemben vett „nép”-nek nem is tagjai. Tehát csak a *szabad* (*ingenuus, liber, friling, karl*) viselhet fegyvert és harcolhat, a *nem szabad* (*servus, skalk, thius*) nem. A nem szabadok a hadifoglyok és leszármazottaik, valamint a meghódított nem germán népek tagjai. A hadsereg szervezetének alapja a vérségi közösség — a nemzetség (*familia et propinquitas*), a seregek egységeit a nemzetségfők vezetik. Támadó alakzatuk az ék, más néven disznófej, amely taktikai téren primitív, de nagy harci kedvvel rendelkező tömegek számára a legmegfelelőbb. A decimális rendszert a seregszervezésben eredetileg nem ismerték, a rómaiaktól vették át később — elsősorban a keleti germán törzsek. Az egész felfegyverzett nép vezéreiként már a legkorábbi időkben találkozunk királyokkal, és az általános népi felkelés (*Heerbann*) mellett már ekkor találkozunk az uralkodók körül kikristályosodó kísérettel (*Gefolgschaft*). A *Heerbann* általában gyalogos volt, az elitharcosokból álló kíséret pedig lovas. (A gyalogság és lovasság aránya az egyes germán népeknél különböző; a szarma-

²⁴ Istoria Rcmíniei. II. k., Bukarest, 1962., 335—343. o.

tákkal érintkező keleti germánoknál lényegesen több a lovas, mint a nyugatiaknál.) A kíséret volt a fegyveres erő legértékesebb része. Bár létszáma nem volt nagy: 200 főnyi kíséret már igen jelentősnek számított, a harcokban a döntő csapást ők mérték, s természetesen a zsákmány oroszlánrésze a kíséreté volt. (E germán „Gefolgschaft”-ok „hősi” ideológiáját tükrözik a középkori hősi eposzok, a VII—VIII. századi angolszász Beowulf, a IX. századi szász Heliand, a XII—XIII. századi Niebelungenlied, a XIII. századi norvég Bjarki-lied.)²⁵

A fejlettebb haditechnikával és taktikával, nagyobb létszámú lovassággal rendelkező keleti germánok a Földközi-tenger mellékének sűrűn lakott területeire települve hamarosan vékony katonai arisztokráciává változtak, majd elvesztették nyelvüket és etnikumukat. A rövid életű gót és longobárd királyságokban különböző módon próbálták a hadsereg létszámát és ütőképességét megfelelő szinten tartani. A longobárd államban a szabadok és harcosok sorai közé emeltek nem longobárd: szarmata, bolgár és más eredetű nem szabadokat.²⁶ A nyugati gót királyságban minden urat arra köteleztek — akár gót, akár római, akár szabad, akár felszabadított személy legyen —, hogy *szolgái* egytized részét vigye magával a hadba, mégpedig jól felfegyverezve.²⁷ Az ilyen hadseregnek nyilvánvalóan nem lehetett magas harcértéke. A VIII. században egyszer és mindenkorra: a vízigótok alulmaradnak az arabokkal, a longobárdok pedig a frankokkal szemben.

²⁵ A germánok hadszervezetére I. a 2. jegyzetben felsorolt általános hadtörténelmi műveket — elsősorban *Oman, Delbrück, Schmittthener, Frauenholz és Lot* műveinek megfelelő részeit, azonkívül *C. Fr. v. Schwerin: Germanische Rechtsgeschichte. Ein Grundriss.* Berlin, 1936., 16—17., 20., 93., 139. o.; *J. Hoops: i. m. (Reallexikon) I. k., 139—140. o.; II. k., 466, 469. o.; III. k., 101—106. o.; IV. k., 493—497. o. (C. Fr. v. Schwerin tollából); H. Aubin: Wehrkraft, Wehrverfassung und Wehrmacht in der deutschen Geschichte.* Boroszló, 1937., 5., 10—11. o.; *H. Conrad: Der Gedanke der allgemeinen Wehrpflicht in der deutschen Wehrverfassung des Mittelalters.* Berlin, 1937., 5—6. o.) Wehrrechtliche Abhandlungen, Heft 5); *Fr. Olivier-Martin: Histoire du droit français des origines à la Révolution.* Montchrestien, 1951., 53. o. — A germánok társadalmi struktúrájára vonatkozó különböző felfogásokat I. *B. Gebhardt: (Szerk.) Handbuch der deutschen Geschichte. I.; Frühzeit und Mittelalter (Szerk.) H. Grundmann) VII. fejezet. Staat, Gesellschaft und Wirtschaft (K. Bosl) 590—593., 602. o. és H. Conrad: Deutsche Rechtsgeschichte. I. k.; Frühzeit und Mittelalter, 2. kiadás, Karlsruhe, 1962., 13—14., 109—111., 116—117. o.; K. Bosl: Der „aristokratische Charakter” europäischer Staats- und Sozialentwicklung, (Historisches Jahrbuch, 74. k., 1955. 631—642. o.)*

²⁶ A longobárdokról I. *Th. Mayer: Königtum und Gemeinfreiheit im frühen Mittelalter. (Mittelalterliche Studien. Gesammelte Aufsätze, Lindau und Konstanz, 1959., 140—141. o. — A longobárdok hadszervezetéről I. H. Delbrück: i. m. II. k., 405—424. o.; E. Mayer: Italienische Verfassungsgeschichte von der Gothenzeit bis zur Zunft Herrschaft. I. k., Lipcse, 1909., 409—430. o. — Szerinte a longobárd hadsereg előkelőkből (lovasok) és közrendűekből (minimi) áll. Ez utóbbiak gyalogosok és nagyjából városiak. A VII. századi longobárd hadsereg neve már *equester exercitus*, ami a lovasság előretörését mutatja. A támadó hadjáratokban csak a lovasok vettek részt. Köztük római földbirtokosok is vannak, s így a római nemesség egy része újra harchoz szokik. „Gestellungsverband”-ot a longobárdoknál nem találunk, s a servus-okra is kiterjed a védelmi kötelezettség.*

²⁷ A vízigótok törvényeit I. *Monumenta Germaniae Historica, Leges Tom. I., Leges Visigothorum.* Hannover és Lipcse, 1902. — Benne az Ervig Király által 681-ben felújított törvénycikk: IX. 2., 9. (377. o.) „... decernimus, ut quisquis ille, est, sive sit dux, sive comes atque gardingus, seu sit Gotus sive Romanus, necnon ingenius quisque vel manumissus... *decimam partem servorum suorum* secum in expeditione bellica ducturus accedat, ita, ut hec pars decima servorum non inermis existat, sed vario armorum genere instructa appareat...” — A vízigót népfelkelés harci értékére *C. W. C. Oman: i. m. I. k., 47. o. — Szerinte a vízigót falusi népfelkelés minden páncélat nélküli gyalogság nagy tömegeiből áll. Hasonló tehát az angolszász *fyrð-höz*, azzal a különbséggel, hogy nagyrészt odahurcolt emberekből állt, alig volt köztük gót származású. Nem sokat érő katonaság volt ez — L. még *N. S. Galitzin: i. m. II. k., 60. o.; H. Delbrück: i. m. II. k., 405—424. o. és Diccionario de Historia de Espana. Tomo II. Madrid, 1952., 947—948. és 1372. o. (Szerzők: Pilar Loscertales és Luis Vazquez de Parga).**

A nyugati germánok, köztük a legnagyobb jelentőségű *frankok* katonai szervezete és politikai-társadalmi fejlődése lényegesen más volt, mint a keleti germánoké. A lovas népekkel való érintkezésük csekélyebb és közvetett lévén, kevésbé és később fejlődött ki náluk a lovasság, mint keleti rokonaiknál. A Merovingok korában nagy tömegű, gyenge fegyelmű, de még használható gyalogsággal rendelkeztek, bár volt már némi lovasságuk is.

Martell Károly poitiersi ütközetét (732) szokás a frank hadszervezet fejlődése terén fordulópontnak tekinteni. E csatában már kétségkívül jelentős volt a nehézfegyverzetű lovasság szerepe, mert szükség volt rá az arab lovasseregek ellen. Más nézetek szerint nem az arabok elleni védekezés kényszerűsége hívta életre a frank lovasságot, megvolt az már korábban is, sőt már a gall nemességnek is voltak lovascsapatai. Tény, hogy a VIII. század derekán már a nehézfegyverzetű lovasság volt a frank hadsereg fő fegyverneme. A kor „modern” fegyverneme a nehézlovasság. A IX. században már a viking tengerészkalózok is lovasokká alakulnak át.

A frank királyok ránk maradt törvénykönyveinek tanúbizonysága szerint a frankoknál Nagy Károly uralkodása idején (768—814) elvileg érvényben volt még az általános hadkötelezettség. Más kérdés, hogy a gyakorlatban mennyire volt megvalósítható.

Láttuk, hogy a letelepült életformában élő paraszt számára a hadviselés kevésbé vonzó és jövedelmező tevékenység, mint a vándorló, nomád pásztor számára. A paraszti tömegek számára a hadba vonulás annál költségesebbé és terhesebbé vált, mennél nagyobb lett a frank birodalom területe. A szakirodalom egyöntetű véleménye szerint a teljes Heerbann *Klodvig* óta (!) soha sem szállt fegyverbe.²⁸ A karoling uralkodók, elsősorban Nagy Károly törvényei nem is erőltetik a lehetetlent, nem írják elő, hogy minden szabad paraszt fegyvert fogjon. Csak bizonyos hányadukat kötelezik fegyveres szolgálatra. Ezeket az otthonmaradók termelőmunkája tartja el és látja el minden szükségessel (*adiutorium*, *coniectus*, *Gestellungsverband*). Ezzel a tényleges gazdasági lehetőségekhez alkalmazzák a szabadok általános hadkötelezettségének elvét. A hadjáratok súlyát most már a feudális lovascsapatok viselik.²⁹

A közsabadok („*liberi*”, „*franci homines*”) különböző hányada köteles fegyvert fogni. Egy 807-es törvény szerint a Szajna és a Loire közén fekvő területeken a hűbéri kötelékben élő és így természetszerűleg hadköteles vazallusokon kívül a legalább 3 telekkel rendelkező szabadokat hívják be katonai szolgálatra. Az ennél kisebb vagyonúak 3 telkenként *közösen* állítanak ki egy embert: „*der am besten könnte*”. A szegények, akik földdel, jobbágyokkal nem rendelkeznek, hatan állítanak ki maguk közül egy harcost és 5 schillinget fizetnek neki. 808-ban 4 megművelt telek után kell egy harcost kiállítani, a legkisebb birtokosok és a szegények most mentesek a hadba szállás alól.

²⁸ J. Hoops: i. m. I. k., 139—140. o.; F. Lot: i. m. (1946) I. k., 93. o.

²⁹ A 25. jegyzetben felsoroltakon kívül M. Jähns: i. m. (1885) 143. és köv. o.; E. R. Huber: i. m. 24. és köv. o.; H. Conrad: i. m. (1939) 43. és köv. o., H. Mitteis: i. m. 61., 68., 71. és 86. o.

Nem vonul hadba minden esetben minden, a frank birodalom területén élő törzs, maga a frank törzs azonban majdnem minden hadjáratban részt vesz. Egy a IX. század első éveiben a szász törzs számára írt törvény szerint, ha a király az avarok ellen indít háborút, minden *hatodik* embert kötelesek kiállítani, a csehek elleni hadjárat esetén minden *harmadikat*, ha a szorbok ellen indít a király hadjáratot — mivel a szorbok közvetlen szomszédaik voltak — minden szásznak fegyvert kellett fognia.³⁰ A IX. század végén a frankokról, már úgy beszélnek, mint akik elszoktak a gyalogos hadviselésétől. A IX. századi viking betörésekkel szemben még bevetik a Heerbann-t, az alkalmasszerűen felfegyverzett parasztkatonaságot, de szomorú eredménnyel. A harcedzett viking rablók a gyengén felszerelt és plébánosaik vezetése alatt hadba vonuló parasztságot a legtöbb esetben irgalom nélkül lemészárolják. A „Landwehr”-nek ez a kudarca lényegesen meggyorsította a feudális hadrendszer kialakulását.³¹

A feudális hadszervezet kialakulása és a közsabadok fegyveres szolgálatának csökkenése nem volt egyforma ütemű a frank királyság egész területén. A nyugati és déli részeken gyorsabb volt ez a folyamat, a keleti és északi területeken lényegesen lassúbb. E különbség oka nagyrészt etnikai-társadalmi volt.

A frank birodalom nyugati és déli területén kisebb volt a germán etnikumú — a harctól még el nem szokott lakosság aránya. A hadkötelezettséget már a VI. században kiterjesztették a gallo-római lakosságra is, de az eredmény ugyanolyan negatív volt, mint a longobárd és vizigót államban. Nem mondhatjuk, hogy a nem germán etnikumú lakosság körében nem voltak harcias és katonai szolgálatra alkalmas egyének. Természetesen voltak közöttük ilyenek is. Ezek azonban megtalálták helyüket a hűbéri társadalmi és hadszervezetben: seniorok, vagy vazallusok lettek belőlük. A nem germán *tömegek* azonban sokkal inkább elszoktak már a hadakozástól, minthogy katonai szolgálatuk értékes lehetett volna. A nyugati és déli területeken tehát a feudális hadszervezetnek azért kellett korábban elterjednie, mert a „Landwehr” itt különösen értéktelen volt. A birodalom északi és keleti területein más volt a helyzet. A lakosság zöme germán etnikumú lévén, nem olyan régen élt még letelepült, békés életformában, mint a nyugati és déli részek gallo-római népeleme. A „Landwehr” a paraszti gyalogság emberanyaga tehát itt harciasabb,

³⁰ A frank kapitulárékat és más germán törvényeket l. a Monumenta Germaniae Historica Leges sorozata megfelelő köteteiben. Idevágó részeit összegegyűjtötte E. v. Frauenholz: i. m. I. k., 13—16. o. és különösen 152. és köv. o. — A frank kapitulárékon kívül leglényesebbek a vizigótoknál Eurik (466—488), Wamba (672—680), és Erwig (680—687) törvényei, a longobárdoknál pedig Liutprand 725-ben és Aistulf 750-ben megjelent törvényei. A számos földelgőzäs közül l. E. Mühlbacher: Deutsche Geschichte unter den Karolingern. Stuttgart, 1896., 307—318. o.; L. Halphen: Charlemagne et l'Empire Carolingien. Párizs, 1947., (L'évolution de l'humanité XXXIII.) 167—173. és 400. o.; F. Lot: i. m. (1946) I. k., 74—118. o.; Karl der Grosse. Düsseldorf, 1966., I. k. Persönlichkeit und Geschichte. Szerk.: H. Beumann. — Benne J. F. Verbruggen: L'armée et la stratégie de Charlemagne, 420—436. o. Ordinamenti militari in Occidente nell' alto Medioevo. 30 marzo-5 aprile 1967. Tomo primo. Spoleto, Presso le sede del Centro 1968. c. kötetben; F. L. Ganshof: L'armée sous les Carolingiens, 109—130. o. és K. F. Werner: Heeresorganisation und Kriegführung im deutschen Königreich des 10. und 11. Jahrhunderts, 791—843. o.

³¹ H. Mitteis: i. m. 99. o.; H. Aubin: i. m. 11. o.

használhatóbb. Megfelelő ellenfele is van, mert a szomszédos szláv népek fegyveres ereje is nagyobbrészt paraszti gyalogságból áll. A 955-ös lechmezei ütközetben is szerepel a „Landwehr”.³² Mivel a német hadseregben a X—XII. században többet hallunk paraszti gyalogságról, mint Franciaországban, olyan nézettel is találkozunk, hogy a német hadsereg a szász és száli uralkodók alatt még népi jellegű és csak a Staufok korában lett feudális jellegűvé. A történetírók nagy többsége ezt az álláspontot nem tette magáévá.³³

A középkori német hadszervezet fejlődését könnyebb áttekintés céljából négy részre oszthatjuk. Az első korszakot nevezhetjük az egyszerűség kedvéért: a frank néphadsereg korának s ez a korszak kb. a VII. század végéig tart. Hogy e kor frank hadseregeiben milyen széles néptömegek vettek részt és milyen mértékben szerepeltek bennük a társadalom felső rétegeinek elit alakulatai, arról a historikusok ma is vitakoznak. A frank seregek akkor még elsősorban népi gyalogos tömegekből állnak. A második korszakra (VIII—IX. század)

³² G. Roloff: Die Umwandlung des fränkischen Heeres von Chlodwig bis Karl den Großen. (Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur, IX. k., 1902., 389—398. o.); H. Planitz: Deutsche Rechtsgeschichte, Graz, 1950., 42., 54. o.; H. Sproemberg: i. m. 49. és köv. o.

³³ H. Conrad: i. m. (1939) 84—85. o. — A frank királyság hadügyi viszonyai és különösen a közszabados katonai szolgálata, a Heerbann körül sok a vitás kérdés. Delbrückkel és Lotval ellentétben, Frauenholz, Erben, Fehr és K. F. Werner lényegesen nagyobb létszámú seregeket említ. Néhány német kutató szerint a népvándorlás germán népeit, a nagyobb harcoscsoportok vezetői, a királyok alakítják ki. E csoportok különböző népek vállalkozó szellemű, merész eredeteikből alakulnak ki a király, a „Heerkönig” gyűrű belőlük új népet. A „Volk” szó eredeti jelentése „exercitus”. Ilyen jelentéssel ment át a szláv nyelvekbe is. A hadseregbe tartozó személy az „exercitalis” — mint a hadsereg tagja — szabad állapotú és a népközösség tagja („Volksgenosse”). A hadsereg eszerint előbb alakul ki, mint a nép. A hadseregből alakul ki a nép s a népből az állam. (Th. Mayer: i. m. 139—163. o.) — Általános hadkötelezettség a frank birodalomban nem volt. A frank kapitulárékban „liberi”, „franci homines” néven emlegetett népelemek a királynak adózó, kincstári területre letelepített emberek, nem pedig általában: „közszabadosok”. A meroving kori „pauperiores leudes” utódai ezek, gyakran nem is frank, hanem római és szarmata eredetűek. A határvidékeken, irtvány, vagy meghódított területen élnek. Egy részük később a miniszteriálisokba olvad. Ezek valójában hadkötelesek, a germán szabadok általános hadkötelezettsége azonban a XIX. századi német történettudomány 1813-as eszméin alapuló ferdítése. H. Dannenbauer: Die Freien im karolingischen Heer. (Grundlagen der mittelalterlichen Welt. Skizzen und Studien. Stuttgart, 1958., 240—256. o.); Th. Mayer: Bemerkungen und Nachträge zum Problem des freien Bauern. Idézett kötet 164—186. o.; K. Bosl: Anfänge und Ansatzpunkte deutscher Gesellschaftsentwicklung. Eine Strukturanalyse. (Frühformen der Gessellschaft im mittelalterlichen Europa. München—Bécs, 1964., 37—50. o.) — E tekintélyes szerzők véleménye nem általánosan elfogadott a nyugatnémet történészek körében sem, még kevésbé a nemzetközi történettudományban. A különböző véleményeket l. Gebhardt: i. m., idézett helyen; (K. Bosl) és H. Conrad: i. m. (1962) idézett helyen. — A vezető nyugatnémet történészek közül más W. Schlesinger (Beiträge zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Göttingen, 1963. Band I. 337. o., 35. jegyzet); F. Lütge (Studien zur Sozial und Wirtschaftsgeschichte Stuttgart 1963., 29. o.) és H. Grundmann (Historische Zeitschrift 183. k. [1957], 23—53. o.) véleménye. — Határozottan elutasítja a Dennenbauer—Th. Mayer-féle elméletet az NDK történetírása: E. Müller—Mertens: Karl der Grosse, Ludwig der Fromme und die Freien. Wer Waren die liberi homines der karolingischen Kapitulairen (742—743., 822.)? Ein Beitrag zur Sozialgeschichte und Sozialpolitik des Frankenreiches. Berlin, 1963.; L. Stern—H. J. Bartmuss: Deutschland in der Feudalepoche von der Wende des 5/6 Jahrhunderts bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts. Berlin, 1964., 51., 113. o.; S. Epperlein: Herrschaft und Volk im karolingischen Imperium. Studien über soziale Konflikte und dogmatisch-politische Kontroversen im fränkischen Reich. Berlin, 1969., 84. és köv. o. és különös élességgel személyeskedő módon a svájci F. Wernli (Studien zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte. II. Heft. Die Gemeinfreien des Frühmittelalters. Metmenstetten, 1960.) — H. Sproemberg szerint a vándorló germánok már elhagyták a „nemzetiségi parasztkatonaság” fokát, hivatásos harcosokká lettek. A vándorló germán törzs valójában hivatásos katonai vezetők alatt álló vándorló hadsereg. A germán országok megalakulása után e vándorló hadsereg helyhez kötött állandó hadsereggé válik (pl. Nagy Theodorik keleti gótjai). Az állandó hadsereg földesúri harcos kasztja, nemesi lovassággá válik. Ennek soraiban már idegen, pl. római etnikumu harcosok is kerülhetnek. A germán népesség egy része viszont nem harcos népelemmá lesz. Mindez elsősorban a keleti germánokra vonatkozik. A nyugati germánoknál a szabadok tömeges katonai szolgálata sokáig megmarad s csak a IX. század végére szűnik meg francia és még később német területen. (Sproemberg: i. m.)

jellemző, hogy a néphadsereg mellett fokozatosan tért nyerne a hadszervezetben a feudális jellegű csapatok. A harmadik korszak kb. a IX. század végétől a XIII. század elejéig a feudális hadseregek kora; a népi elem, különösen a XI. század végétől erősen háttérbe szorul, kialakul a lovasság. A negyedik korszakot a feudális katonaság „elzsoldosodása” és a szabad, feudális kötelezettségektől független zsoldosság jelentkezése jellemzi. E korszakban találkozunk a néphadsereg felújítását célzó kísérletekkel. Ezek nem nagy sikerrel jártak s „mélékfejlődésnek” tekinthetők.³⁴

A német állam a 843-as verduni szerződés következtében három részre szakadt frank birodalom keleti részéből alakult ki. A birodalom e keleti területein a lakosság germán eleme sokkal tömegesebb volt, mint a nyugati részeken. Tovább maradtak fenn a vérségi kötelelék, a nemzetségek s az ezekből alakult törzsek, később alakul ki lovasság és később tűnik el a népi elem a hadseregekből.³⁵

A szász császárok kora (919—1024) hadszervezetének kulcskérdése a „milités agrarii” problémája. Widukind Korvei-i szerzetes (†1004 körül) Res gestae saxonicae c. művében, amelyben Szászország történetét tárgyalja 967-ig I. Henrik „milités agrarii” elnevezésű katonáiról ír. Közülük minden kilencedik a király valamelyik várában köteles katonai szolgálatot teljesíteni, a többi nyolc pedig köteles őt el tartani és mindennel ellátni.³⁶

A német történettudomány mindezeideig nem tudta eldönteni, parasztkatonákról, a régi általános felkelés maradványáról van-e itt szó, vagy valamely más jellegű katonaságról.³⁷

Nem érezzük magunkat illetékeseknek, hogy ebben a kérdésben döntsünk, de legvalószínűbbnek E. Sander álláspontját tartjuk. Eszerint az általános hadkötelezettség az állam területének növekedésével elviselhetetlen teherré válik s a hűbériség kialakulása után a gya-

³⁴ P. Schmitthenner: Lehnkriegswesen und Söldnertum, Historische Zeitschrift, 150. (1934), 229—267. o.; E. v. Frauenholz, V. Elze, P. Schmitthenner. (Szerk.) i. m. I—II. k. München. 1935 és 1936.

³⁵ G. Roloff: i. m. (1902) — Különböző vélemények alakultak ki azonban arról, hogy meddig volt ennek a népi elemnek döntő jelentősége a német hadszervezetben. H. Conrad pl. a német hadsereget a szász és az első száli uralkodók korában még *néphadsereg* jellegűnek tartja: I. Ottó (936—973), sőt IV. Henrik (1056—1106) seregeiben is döntő jelentőségűek voltak szerinte a paraszti csapatok. A lovasság kialakulása lassú: I. Henriknek (919—936) csak a magyarok betérései miatt kellett lovasságot szerveznie, s az igen nehezen gyökerezett meg német földön. (H. Conrad: i. m. (1939), 85. o.) — Lényegesen más H. Delbrück nézete. Szerinte már a karoling seregekben sem voltak nagytömegű paraszti csapatok. Elismeri, hogy az általános hadkötelezettség jogilag nem szűnt meg s a „Landsturm”, mint végső megoldás, megmaradt. De nem hiszi, hogy a lotharingiai sereg csak Heerbann-ból, tömeges népfelkelő csapatokból állt volna, mint D. Schäfer állítja, vagy, hogy a parasztk lovon is harcoltak, mint M. Baltzer véli. IV. Henrik belső háborúiban használt paraszti katonákat is, de harci teljesítményük gyenge volt. Jellemzőnek tartja, hogy 1078-ban az V. Henrik seregében harcoló parasztkokat nemesi ellenfeleik a csata után foglyul ejtve kikerélik, hogy megbüntessék őket, mert parasztk létükre fegyvert mertek ragadni. Ottó von Nordheim 1070-ben arra kéri parasztszta, hogy *imádkozzanak* érte — eszébe sem jut, hogy fel is fegyverezhetné őket. Delbrück a parasztk fegyverzését a X—XI. században kivételesnek, a Landsturm szerepét pedig mellékesnek tartja. (H. Delbrück: i. m. II. k., 487. o. és III. k. 105—106., 129—131. o.) — E. R. Huber szerint is, legkésőbb a IX. században a parasztk néphadsereget felváltotta a lovagi. Igaz, hogy a szász császárok még egyes esetekben használnak harcra kész parasztkokat is, de szerepük mellékes és a hadsereg egésze semmi esetre sem „néphadsereg” jellegű. (E. R. Huber: i. m. 31. o.)

³⁶ H. Delbrück: i. m. III. k., 106. o. — Widukind I. 35.: „... ex agrariis militibus nonum quemque eligens in urbibus habitare fecit, ut caeteris confamiliaribus suis octo habitaculia extrueret, frugum omnium tertiam partem exciperet servaretque ceteri vero octo seminarent et metent frugesque colligerent nono et suis eas locis reconderant...”

korlatban fokozatosan megszűnik. I. Henrik a még meglevő népfelkelést akarta hasznosítani, mikor elrendelte, hogy minden kilenc paraszt közül egy harcoljon, a többi nyolc pedig tartsa el ezt az egyet. Hasonló intézkedésekkel már Caesar szerint a svébeknél, azután a longobárdoknál s a frankoknál találkozunk (hozzátehetjük, hogy máshol is a legkülönbözőbb helyeken, mert ez a legegyszerűbb és legtermészetesebb megoldása annak a problémának, hogy a néptömegek egy részét hogyan lehet a honvédelem rendszerébe beilleszteni). Az „agrarii milites” tehát szabad parasztkatonák voltak. Rajtuk kívül még „Landsturm” is volt. I. Henrik korában tehát Sander szerint a német hadsereg a következő elemekből állt:

I. Általános hadkötelezettség alapján katonáskodók:

- a) szabad állapotú parasztok,
- b) hűbéri viszonyban *nem* álló nemesek.

II. Hűbéri kötelezettség alapján katonáskodók:

- a) szabad állapotú vazallusok,
- b) nem szabad állapotú királyi, egyházi és nemesi „Dienstmann”-ok — miniszteriálisok.

III. Földesúri jog alapján katonáskodók:

- a király, az egyház és a nemesek jobbágjai.

A magyarok elleni harcokban a német hadsereg zöme a népfelkelés és a nehézfegyverzetű miniszteriálisok egységeiből állt.³⁸

Kétségtelen, hogy a népi tömeghadsereg Németországban tovább élt, mint Franciaországban s nyomai egészen IV. Henrik koráig kimutathatók. Bizonyos azonban, hogy nem a népfelkelés volt e korszak német hadseregének fő ereje — a feudális lovagi elem volt a döntő. A paraszti tömegek jelentősége az egész korszakban sem volt nagy és a korszak végfelé egyre kisebb lett.³⁹

Mi volt a paraszti tömegek, a „Landwehr” szerepe a XII—XIV.

³⁷ Az első feltételezés mellett szól, hogy többen állítanak ki egy harcost („Gestellungsverband”) s erre vall a *nevük* is. Parasztkatonáknak tartotta őket a régebbi kutatók közül Keutgen és Rodenberg, az újabbak közül H. Conrad és E. Sander. Más történetírók viszont miniszteriálisoknak tartják őket, a régebbieket közül Waitz, Köpke, Giesebrecht, azután D. Schäfer, R. Holtzmann, G. Artler, Artler a miniszteriálisok számára megalázónak tűnő munkákról úgy véli, hogy *jobbágyaikkal* végeztették, a kilences számot pedig a magyarokkal kötött béke kilenc békés évével (!) hozza kapcsolatba. Delbrück, aki a krónikák adataival szemben közismerten hiperkritikus, a következő módon próbálja a kérdést megoldani: D. Schäfer Widukind szövege alapján bebizonyította, hogy a „milites agrarii” *hivatásos harcosok* voltak. De az is kétségtelen, hogy *parasztok*. Ez összeegyeztethetetlen ellentét, így tehát Widukind elbeszélésének tárgyi alapja nincs, a „milites agrarii” csak Widukind által kitárlt legenda. Delbrücknek ez az álláspontja egybevág azzal a jól ismert nézetével, hogy a középkor hadseregei kizárólag kis létszámú lovagi hadseregek voltak, a paraszti tömegek szerepe pedig jelentéktelen volt — Az „agrarii milites” problémájáról l. D. Schäfer: Die agrarii milites des Widukind, Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1905. I. Halbband, 569—577. o.; H. Delbrück: i. m. III. k., 106. o.; H. Conrad: i. m. (1937) 13. o. R. Holtzmann: Geschichte der sächsischen Kaiserzeit, 3. kiadás, Berlin, 1955., 86—87. o.; G. Artler: Die Zusammensetzung der deutschen Streitkräfte in den Kämpfen mit den Slawen von Heinrich I. bis auf Fredrich I. I. rész. (Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte und Altertumskunde, Neue Folge 21. k., 1913., 7. o.); E. Sander: Die Heeresorganisation Heinrichs I. (Historisches Jahrbuch 5. k., 1939. 1—26. o.); Erdmann: Die Burgenordnung Heinrich I. Ottonische Studien, Darmstadt, 1968., 131—173. o.; K. F. Werner: i. m.

³⁸ E. Sander: i. m.

³⁹ A IX—XI. századi fejlődésre l. még F. M. Barthold: Geschichte der Kriegsverfassung und des Kriegswesens der Deutschen. Lipsce 1864., I. k., 187. o.; G. Waitz: Deutsche Verfassungsgeschichte. VIII. k., Kiel, 1878., 108—110. o.; M. Baltzer: Zur Geschichte des deutschen Kriegswesens in der Zeit von den letzten Karolingern bis auf Kaiser Friedrich II. Lipsce, 1877., 1—4. o.; H. Weigel: Die Kriegsverfassung des alten deutschen Reiches von der

századi német seregekben? E kérdés szorosan összefügg a német parasztság fegyverviselési jogával és társadalmi helyzetével. A XII. század második felében Németországban a lovagság zárt renddé válik s monopolizálni igyekszik a lovagi fegyverek viselését. I. Barbarossa Frigyes császár (1152—1190) törvénye (1152:12) megtiltja a parasztnak a lándzsa és a kard viselését. Ha ilyen fegyvert visel, vagy elköbozzák tőle, vagy 20 solidust fizet büntetésképpen. A fegyver viselése volt csak tilos — a birtoklása nem. Az 1179:14 törvénycikk szerint a parasztnak tilos a városokban kardot, vagy más fegyvert viselni. Otthon tarthatnak bármilyen fegyvert — kell is hogy tartanak, hogy ha bűnöst kell üldözniük, fel tudjanak szerelkezni.⁴⁰

Hasonló korlátozásokkal már korábban is találkozunk, de ezzel, mint látjuk, a parasztság nem vált fegyvertelenné. Az 1223-ban, vagy 1224-ben kiadott „Sachsenspiegel” szerint Szászországban minden szabad ember viselhetett fegyvert, semmilyen, a parasztok fegyverviselését korlátozó megkötéssel nem találkozunk e törvénykönyvben. Az 1244:71 tc. szerint, a saját tűzhellyel bíró családapák bármikor viselhetnek kardot, a többi parasztok csak vásár- és ünnepnap — hétköznap csak kést viselhetnek. Egy 1256-os „Landfriede” megtiltja a parasztnak a pánccél, vaskalap és bicska (!) (Kneifmesser, Gnippen) viselését. A XIII. század második felében már megszűnik a fegyverviselési tilalom, amelynek célja kettős volt: a rendi különbségek hangsúlyozása s a belső béke biztosítása (erre mutat, hogy csak az idősebb, higgadtabb családfők viselhetek állandóan kardot).

A XIV. században a parasztok fegyverviselését már nem korlátozzák. A parasztnak jobban igénybe veszik a törvény fegyveres védelmében, s lazul a feudális jogrendszer is. A XV. századi tilalmak már csak luxustilalmak: tilos például az ezüst kard, vagy kés viselése.⁴¹

Wormser Matrikel bis zur Auflösung. Bamberg, 1912. 2—3. o.; C. Spannagel: i. m. 1—13. o.; R. Preston—S. Wise—H. Werner: Men in Arms. A History of Warfare and its Interrelationships with Western Society. London, 1956., 73. o.; M. Jähns: i. m. (1885) 161—165. o.; I. Rothenberg: Die steirischen Wehrordnungen des 15. Jahrhunderts. (Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, XX. évf., 1964., 14. és köv. a.); H. Aubin: i. m. (1937) 11—12. o.; E. Mühlbacher: Deutsche Geschichte unter den Karolingern. Stuttgart, 1896., 307—318. o.; H. Meynert: i. m. (1868) 81. o.; H. Planitz: Deutsche Rechtsgeschichte. Graz, 1950., 54. o.

⁴⁰ L. Stern—H. Gericke: Deutschland in der Feudalepoche von der Mitte des 11. Jahrhunderts bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts. (Lehrbuch der deutschen Geschichte) Berlin, 1964., 66—73. o.; E. Otto: Von der Abschliessung des Ritterstandes. (Historische Zeitschrift, 162. k. (1940), 17—39. o.) — A cikk idézeteiből: I. Frigyes, 1152. ap. 12. „Si quis rusticus arma, vel lanceam portaverit, vel gladium, iudex in cuius potestate repertus fuerit vel arma tollat, vel viginti solidos pro ipsis a rustico accipiat”. A parasztnak eszerint nem szabad fegyvereket viselnie. Viszont birtokolhat fegyvereket: 1179. cap. 14.: „Rustici et eorum condicionis viri extra villas euntes nulla arma praeter gladios ferant. In villis autem neque gladios, neque alia arma portant. In domibus autem quelibet arma habeant, ut si iudex ad emendationem violatae pacis eorum auxiliis indignerit, cum armis parati inveniantur” . . . nem fegyvertelen tehát a parasztság, de az addig lefelé nyitott lovagi rend igyekszik tőle elzárkózni: I. Frigyes, 1186.: „De filiis quoque sacerdotum, diaconorum et rusticorum stauimus, de cingulum militare aliquatenus assumant, et qui iam assumserunt per iudicem provinciae a militia pellantur . . .” — L. még J. Ullrich: Das Kriegswesen im Wandel der Zeiten. Lipsce, 1940., 66. o.

⁴¹ A parasztok fegyverviseléséről és fegyverbirtoklásáról l. M. Jähns: i. m. (1880) 922—923. o.; H. Fehr: Das Waffenrecht der Bauern im Mittelalter. (Zeitschrift der Savigny — Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung. 38. k., 1917., 1—114. o.); G. Liebe: Das Recht der Waffentragens in Deutschland. (Zeitschrift für Historische Waffenkunde, II. k. [1900—1902], 340—343. o.); W. v. Planck: Waffenverbot und Reichsacht im Sachsenspiegel. Sitzungsberichte der philosophisch philologischen und historischen Classe der Königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München, Jahrgang 1884., 105. és köv. o.).

Az uralkodónak, illetőleg a szétaprózódó Németországban a tartományúrnak joga volt szükség esetén minden szabad és nem szabad alattvalóját fegyverbe szólítani. Ez a fegyveres szolgálat háromféle lehetett: „Heerfolge”, „Landfolge” és „Gerichtsfolge”. Az első támadó, a második védekező háborúban való részvételt jelentett, a harmadik valamilyen okból szabadlárbon levő bűnösök fegyveres üldözését. Itt meg kell különböztetnünk a „waffenfähig” és „waffentauglich” fogalmakat. Az előbbi a fegyverfogásra való *jogot* jelenti, az utóbbi a *fizikai képességet* . „Waffenfähig” csak szabad ember lehetett s a Heer- és Landfolge-ban csakis „waffenfähig” férfiak vehettek részt. A „Gerichtsfolge” esetében ilyen megkötés nincs. A „Landfolge” célja a saját terület védelme vagy az e területről az ellenség által megszállt rész visszafoglalása. E kötelezettség az összes szabadokra vonatkozik és nincs köze a hűbériséghez: a király, vagy a tartományúr ez esetben közvetlenül szól a néphez, nem úgy mint „Heerfolge” (támadó háború) esetében, mikor a sereg hűbéri alapon szerveződik, a seniorok viszik hadba vazallusaikat. „Landfolge” köteles volt egy nem szabad állapotú réteg is a miniszteriális viszonyban levő félszabadok, vagy nem szabadok rétege. A tartományúr a „Landfolge”-t csak tartománya területén használhatta fel és csak saját tartományának lakóit hívhatta fegyverbe.

Az eddigiekkel ellentétben a „Gerichtsfolge” — az el nem fogott bűnösök üldözése a lakosság összes „waffentauglich” egyedeinek kötelessége. A „Landfolge”-ban a király, vagy a tartományúr csak a szabad állapotúakat szólítja fegyverbe, a földesurak azonban nem szabad parasztjaikat is felfegyverzik („rustici nostrae terrae”, „coloni in nostra terra habitantes”). Voltak földesurak, akik a normannok támadásai óta rendszeresen felfegyverezték jobbágyaikat. A jobbágyok elvben csak nyolc napig voltak kötelesek harcolni, a valóságban azonban, amíg a földesúr akarta. Különböző korlátozásokkal találkozunk: egy nap, ameddig egy kenyéren és sajton el lehet lenni, míg a falu tornya látható stb. A földesúr az efféle korlátozásokon könnyen túltehetette magát.⁴²

A parasztek többsége Németországban a java középkorban nem szabad, vagy félszabad állapotú. Frank és sváb földön már a XI. században kisebbségbe kerültek a szabad parasztek.⁴³ A XV. században Bajorország déli részén, az osztrák tartományokban — főként Tirolban — Hessen és Thüringia bizonyos részein, a rajnai Pfalz kisebb területein éltek szabad parasztek: részben ősi szabadsággal rendelkezők (Altfreie), részben újabban felszabadultak (például az irtásokon lakók). Különösen erős volt a szabad parasztság Németország

⁴² Illustrierte Geschichte der K. K. Österreichischen Armee... I. k., Bécs, 1888., 8. o., R. Schröder—E. v. Künssberg: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, Berlin—Lipscse, 1922., 565. o.; A. Meister: Deutsche Verfassungsgeschichte des Mittelalters von den ersten Anfängen bis ins 15. Jahrhundert. (Grundriss der Geschichtswissenschaft, Band II., Abschnitt 3.) Lipscse, 1907., 114. o.; H. Fehr: Landfolge und Gerichtsfolge im fränkischen Recht. Ein Beitrag zur Lehre vom fränkischen Untertanenverband. (Festgabe für R. Sohm, München—Lipscse, 1914., 387—427. o.) J. Bumke: Studien zum Ritterbegriff im 12 und 13. Jahrhundert. Heidelberg, 1964. 54—56. o.; G. L. v. Maurer: Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. III. k., Erlangen, 1863., 451—517. o.

⁴³ H. Planitz: i. m. idézett helyen.

északnyugati részén, a friz és alsó-szász partvidéken, a ditmarsok vidékén és Svájcban.⁴⁴

Különösen érdekes és jelentős a szabad parasztok hadtörténelmi szerepe Németország három peremvidékén, amelyek közül kettő le is vált a birodalomról: Németalföldön, a ditmarsok vidékén és Svájcban, Németalföldön az általános hadkötelezettség 16 éves kortól 60 éves korig terjed. A parasztság nagy része szabad s egy XIII. századi forrás szerint feltűnően jól táplált. Már 1106-ban hallunk németalföldi gyalogosokról. C. W. C. Oman szerint valószínű, hogy már Hódító Vilmos seregében (1066) is voltak flamand gyalogos zsoldosok. Kiválóan szerepel a németalföldi gyalogság Bouvines-i (1214) és Courtrai-i (1302) ütközetben.⁴⁵

A ditmarsok vidékén jómódú szabad paraszti nemzetségek éltek. Még címereik is voltak s szinte nagyparaszti nemességnak mondhatók.⁴⁶ Kemény harcokat vívtak a környékükön lakó feudális hatalmasságokkal, a holsteini nemességgel, a dán királlyal. Elégé pontosan ismerjük az 1500-as Hemmingstedti-i ütközetet, amelyben tönkrevérték I. János dán király (1481—1513) korszerű és erős seregét. A csata leírásából nemcsak a ditmarsok parasztságának hadszervezetét ismerhetjük meg, hanem egy feudális zsoldos- és „Landwehr” csapatokból álló hadsereget is.⁴⁷

A svájci parasztseregek kifejlődése és szereplése új korszakot nyit a hadtörténelemben. A XIII. század végén hallunk róluk először: 1289-ben Besançon ostrománál. A XIV. és XV. században aztán döntő ütközetek sorozatában győzik le a Habsburgok, majd Burgundia fényes lovagi seregeit. Egészen újszerű gyalogos taktikát fejlesztenek ki s véget vetnek a lovagi fegyvernem félezer éves uralmának. A történetírók nagyobb része úgy véli, hogy az ősi germán hadszervezeti formák s a germánok eredeti harciassága maradt fenn az Alpések speciális környezetében s a XIV. században azután felújult. Van olyan

⁴⁴ A szabad parasztokról W. Andreas: Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitanalyse, 4. kiadás, Stuttgart—Berlin, 1943., 440. o.; Th. Mayer: Bemerkungen und Nachträge zum Problem des freien Bauern. (Mittelalterliche Studien. Gesammelte Aufsätze, Lindau und Konstanz, 1959., 164—186. o.); K. Bosl: Über soziale Mobilität in der Mittelalterlichen „Gesellschaft”. Dienst, Freiheit, Freizügigkeit als Motive sozialen Aufstiegs. (Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa. Ausgewählte Beiträge zu einer Struktur-analyse der mittelalterlichen Welt.) München—Bécs, 1964., 156—179. o.); K. Bosl: Die alte deutsche Freiheit. (i. m. 204—219. o.)

⁴⁵ Németalföldről I. H. Meynert: i. m. I. k. (1868), 108. o.; C. W. C. Oman: i. m. I. k., 371. o.; Wenzelburger: Geschichte der Niederlande. I. k., Gotha, 1879., 241. o.; H. Pirenne: Geschichte Belgiens. I. k., Gotha, 1899., 159—160., 342—343. o.

⁴⁶ W. Andreas: I. m. Jézsett helyen.

⁴⁷ A hemmingstedti ütközetről I. W. Lammers példaszerű monográfiáját. (Die Schlacht bei Hemmingstedt. Neumünster, 1953.) — Hatalmas forrásanyag alapján tárja elénk a szabad paraszti és feudális erők igen érdekes összecsapását a XV. és XVI. század fordulóján A ditmarsok parasztságának honvédelmében az ősi germán formák továbbélését látja. A parasztok győzelméhez jelentősen hozzájárult nagyobb harciasságuk és vezetőjük Wulf Isebrand céltudatos, erélyes vezetése, de János dán király hibás hadvezetése is, mert János lényegesen erősebb hadseregét úgy irányította, hogy igen kedvezőtlen terepen kellett harcolnia, ahol nagyobb erejét nem tudta kibontakoztatni, s vereséget kellett szenvednie. A ditmarsiak közt kb. 6000 volt a fegyverforgató férfi 14 éves kortól (!) egészen addig, mikor már nem tudott a templomba dot nélkül elmenni. Taktikai formációjuk, mint a svájciaké: a lándzsás falanx. A sereg egyházközségenként szerveződik, az egyházközségek pedig területileg rendszerint egybeestek a nemzetségekkel. A nedves, átszögelt terepet igen jól fel tudták használni. A velük szembenálló dán—holsteini sereg zsoldos (landsknecht) gyalogságból, nemesi nehézlovasságból és paraszti-polgári népfelkelő gyalogságból állt; nagyobb létszámú volt, mint a ditmarsok parasztserege és nyílt terepen történő harcban valószínűleg erősebb is lett volna nála.

nézet is, hogy a svájciak közül sokan harcoltak Itáliában, mint zsoldosok, s ezek a zsoldosok hozták volna magukkal Itáliából a fejlettebb gyalogos harcmodort. E vélemény alapján meg lehetne magyarázni, miért csak a XIII. század végétől hallunk a svájci fegyveres kiválóságáról. Újabb kutatások szerint a svájciak taktikája és harcfelelme nem volt magas fokú, sikereiket csak nagyobb harci elszántságuknak, vadságuknak — őserejüknek köszönhetik. (A lovagi, a másik lovagot bizonyos fokig kímélő hadviseléshez viszonyítva kegyetlenségük közmondásos volt.) Egy kétségtelen: a lovagságot legyőző újkori gyalogság első típusa a svájci lándzsás-alabárdos. 1477 után Svájcot senki nem fenyegette s a svájciak — mint a gyalogharc specialistái — képességüket mint zsoldosok kamatoztatták Európa különböző harcterein. A XVI. században aztán a német „Landsknecht” gyalogságban olyan tanítványra akadtak, amely túltett mesterén.⁴⁸

A németalföldi, holsteini és svájci parasztok szerepe speciális volt — Németország parasztságának zöme csak esetenként s nem nagy mértékben vette ki részét a honvédelemből IV. Henrik kora óta. A XIII., s méginkább a XIV. századból vannak adataink, amelyek azt bizonyítják, hogy a földesurak és a tartományfejedelmek felfegyverezték a parasztokat, ha valamilyen okból fontosnak tartották. 1278-ban stájer felkelő parasztok harcoltak Ottokár serege ellen. I. Albrecht osztrák herceg (1285—1308) felfegyverzi parasztjait a Güssingiek (Kőszegiek) ellen. 1289-ben Henrik admonti apát, Stájerország tartományura minden fegyverfogható embert fegyverbe hív, köztük az Ennstal parasztjait is.⁴⁹

A XIV. és XV. századból is van néhány hasonló adatunk. 1352-ben Eberhard von Wallsee fegyverzi fel parasztjait, 1368-ban János brixeni püspök, 1388-ban Eberhard württembergi gróf. 1405-ben a Drosendorfba behatoló Albert von Vötau ellen fognak fegyvert a helybeli parasztok. Albertet és 52 cseh harcosát agyonverik. A XV. század második és harmadik tizedében megszaporodnak az ilyen és hasonló adatok. Az osztrák és délnémet tartományok parasztjait ekkor gyakran, 1421 után majdnem minden évben felfegyverzik.

De az 1428-as év előtt egyetlen forrás sem közli a felkelő parasztok számát, illetőleg kiállításuk arányát, holott éppen ez volna a lényeges. Hogy ellenséges betörés esetén egy közvetlenül fenyegetett vidéken a parasztságot fegyverbe hívják, vagy hogy feudális urak egymás elleni harcaikban parasztokat is felfegyvereznek — mindez a hadszervezet fejlődése szempontjából keveset mond. Más a helyzet, ha nemcsak az éppen veszélyben levő területeken, hanem egy egész

⁴⁸ A svájciakról szóló irodalomból l. H. Delbrück: i. m. III. k., 564. és köv. o.; E. R. Huber: i. m. (1938) 39. o.; H. Conrad: i. m. (1939) 129. o.; E. v. Frauenholz: Entwicklungsgeschichte des deutschen Heerwesens. II. k. I. rész. Das Heerwesen der schweizer Eidgenossenschaft. München, 1936.; M. Jähns: i. m. (1885) 170. o.; W. Erben: Betrachtungen zu der italiensischen Kriegstätigkeit der Schweizer. (Historische Zeitschrift, 124. k. (1921), 1—40. o.); M. Feldmann—H. G. Wirz: (Szerk.) Schweizer Kriegsgeschichte. I. k., Bern, 1915.; B. Hübscher: Die Entwicklung und Struktur des luzernischen Heerwesens, 1291—1500. Hochdorf, 1943.; W. Schaufelberger: Der alte Schweizer und sein Krieg. Zürich, 1952.; L. Stiern—E. Voigt: Deutschland in der Feudalepoche von der Mitte des 13. Jahrhunderts bis zum ausgehenden 15. Jahrhundert. (Lehrbuch der deutschen Geschichte) Berlin, 1964., 130—131. o.

⁴⁹ I. Jastrow—G. Winter: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen (1125—1273), I. k. (1125—1190), Stuttgart, 1897., 208—213. o.; I. Rothenberg: i. m. 14—42. o.

országban, esetleg az egész birodalomban tesznek védelmi intézkedéseket, szólítják fegyverbe — szervezetszerűen — a parasztságot.⁵⁰

A XV. század második és harmadik tizedében — elsősorban a huszita veszély miatt — a német birodalom rendjei megpróbálják a birodalom hadszervezetét korszerűsíteni, mégpedig kétféle módon. Birodalmi hadiadót vetnek ki zsoldossereg felállítása céljából (1422 Nürnberg, 1427 Frankfurt, 1434 Basel), s emellett kísérletet tesznek az általános hadkötelezettség felújítására. E kísérletek teljes kudarcra jártak. A birodalom gyengesége és szerveztlensége, a rendek széthúzása és önzése következtében komoly reform nem jöhetett létre. A birodalom széttagoltsága ez időben olyan nagyfokú volt, hogy már alig nevezhető államnak. Az állami funkciók egyre inkább a tartományurak kezébe mennek át s nekik sikerül is a régi „Landfolge” és „Gerichtsfolge” kötelezettség felelevenítésével a parasztok fegyveres szolgálatát igénybe venni. E jogok eredetileg a birodalmat illették, de Ausztriában már 1237-ben az osztrák tartományúr kezében van ez a jog. Idővel megszűnik a „Landfolgé”-re jellemző megkülönböztetés a védelmi és támadó háború közt s megszüntetik a tartományúr általános hadba hívó joga alapján a „Landesaufgebot”. Lényegében a régi általános hadkötelezettségnek a tartományúri hatalom által történt újjáélesztése volt ez. A huszita háborúk idején elsősorban Ausztriában és Bajorországban találkozunk vele, de a legtöbb német tartományban előfordul.⁵¹

⁵⁰ W. Erben: Das Aufgebot Herzog Albrechts V. von Oesterreich gegen die Husiten, (Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung 1902., 263–272. o.)

⁵¹ H. Conrad: i. m. (1937) 20–26. o.; H. Conrad: i. m. I. k. (1962) 260–267. o.; Fr. v. Bezzold: König Sigmond und die Reichskriege gegen die Husiten. III. rész, 1428–1431. München, 1877., 96. o.; R. Schröder—E. v. Künsberg: i. m. 564–566., 946. o. — Az osztrák tartományok Landesaufgebot-jára a XV. században l. Borosy A. I. m. 13–14. o. — Az osztrák „Landwehr”-t a XVI. században a török ellen vetették harcba. A török veszély ellen később megszervezték a határörvidéket (1527 és 1587 között). Így 1578 óta a horváth és szlovén parasztok is részt vettek a határok védelmében, mint „Wehrbauer”-ek (úszkókok). Vezetőik németek voltak. L. Perjés G.: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699). H. K. 1967., 339–370. o.; G. E. Rothenberg: The Austrian Military Border in Croatia 1522–1747.; The University of Illinois Press, Urbana, 1960.; Geschichte der deutschen Länder. („Territorien—Ploetz”), I. k.; Die Territorien bis zum Ende des alten Reiches. Würzburg, 1964., 704. o. — A „Landesaufgebot” a határörvidék megszervezése után is megmarad, bár az 1525-ös parasztforradalom leverése s a parasztok lefegyverzése után sokat veszít különben sem nagy katonai értékéből. A munkaigénes majorsági gazdálkodásra áttérő földesurak érdekeit is egyre nagyobb mértékben sérti a parasztok katonáskodása. (G. Franz—W. P. Fuchs: Akten zur Geschichte des Bauernkrieges in Mitteleutschland, II. Jena, 1942., XXVIII—XXIX. o.; A. Steinwenter: Die Wehrmaßnahmen des steirischen Landtages gegen Türken und Hajduken 1605., [Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, XVI. évf. (1916) 71. o. 3. jegyzet: „war der Paur des Kriegswesen lernt, greift nimer zum Pflug.”) — Az 1605–1606. évi „Landtag” szerint a parasztkatonák gyakorlatlanságuk miatt használhatatlanok, s ha kiállítanak őket, gyakorlatot katonák közé osztandók be. Az osztrák paraszt harciasságát, a lövészet iránti érdeklődését, lövészversenyekkel igyekeztek felkelteni — nem sok eredménnyel. (H. Fehr: Von Lehnsher zum Söldnerheer). Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung, 36. köt. [1915], 458. o.) — Az osztrák tartományok közül kiemelkedő még Tirol „Landesaufgebot”-ja. Itt már Frigyes herceg (†1439) 1416-ban felszólította a parasztokat, hogy földesuraik beleegyezése nélkül is fogjanak fegyvert, ha ő parancsolja. I. Miksa császár (1493–1519) 1511 után próbál Tirolnak új katonai szervezetet adni. Elvben ekkor Tirol 20 000 főt is ki tudott állítani, 1605-ben pedig állítólag 47 157 főt! Az általános hadkötelezettség teljes megvalósítása (illetőleg visszaállítása) e módszerrel nem volt elérhető, de kétségtelen, hogy a hegylakó tiroliak harciasak maradtak és később az osztrák állandó hadseregnek talán legjobb katonái a tiroliak közül kerültek ki. (Tirolról Alten (Szerk.): Handbuch für Heer und Flotte. Berlin—Lipcse—Bécs—Stuttgart, 1909–1913. VI. k., 484–486. o.; H. Meynert: i. m. (1868) II. k., 142–143. o.; N. S. Galitzin: i. m. II. k., 66–70. o.; Huber A.: Ausztria története, III. k., Budapest, 1901., 333–334. o.; E. v. Frauenholz: Deutsche Kriegs- und Heeresgeschichte in den Umriszen dargestellt. München—Berlin, 1927., 65. o.) Más német tartományok „Landesaufgebot”-jai közül megemlíthjük Würtembergét. Itt előfordult, hogy valamennyi 18–60 éves férfi fegyvert fogott, bár általában természzerűleg csak

Az 1500—1800 közti korszakot a hadszervezet fejlődése szempontjából a leghelyesebb két részre osztani: az első rész 1500-tól 1650-ig tart, a második rész 1650-tól 1800-ig. Az 1500-tól 1650-ig terjedő korszak 1585 táján osztható két kisebb részre (ekkor válik nyilvánvalóvá a tartományok védtelensége). Az első korszakban (1500—1650) a nem állandó jellegű nemesi és paraszti hadsereg van túlsúlyban — a másodikban (1650—1800) a milícia jellegű sereg csak kiegészítője a zsoldosoknak. Az első korszakban a hadszervezet alapja még a közösség honvédelmi kötelezettsége. H. Delbrücknek azt az állítását, hogy a huszita háborúktól a harmincéves háborúig csakis zsoldosok hadakoznak — újabb kutatók nem fogadják el. Legalábbis 1590 tájáig a veszélyeztetett tartományok „Landesaufgebot”-okat állítanak ki — „házak”, „tűzhelyek” szerint. A kiállítás aránya igen különböző, az egy harcost felszerelő „Gestellungsverband” létszáma 30 és 2 fő közt változik. H. Fehr-nek igaza van abban, hogy a XVI. század elején a fejlődés egy állandó néphadsereg felé tartott. E fejlődés azonban megakadt s a népfelkelés a XVII. század elején már teljes lezüllik. Ennek H. Fehr szerint három oka volt:

1. A tűzfegyverek elterjedése következtében nem lehet már gyakorlatozás nélkül eredményesen harcolni.

2. A parasztnak az a része, mely igazán katonának való, a legalkalmasabb emberanyag zsoldosnak ment.

kisebb részük katonáskodott. 1492-ben pl. a sváb Bund ellen 450, más adatok szerint 250 lovason kívül 2500 gyalogost állítanak ki 150 szekérral és 70 sátorral. 1503-ban Württemberg feudális és népfelkelő hadserege együttvéve 10 000 főnyi volt. Württembergről l. P. F. Stählin: Geschichte Württembergs. I. k., 2. félk., Gotha, 1887., 799. o.; (Heeren—Ueckert—Giesebrecht: Allgemeine Staatengeschichte. I. Abt. 23.) N. S. Galitzin: i. m. II. k. 68. o. — Az osztrák mellett a legjelentősebb a bajor „Landesaufgebot”. Bajoroszágra lásd Allen (Szerk.): i. m. I. k., 906. o.; J. Würdinger: Kriegsgeschichte von Bayern, Franken, Pfalz und Schwaben von 1347 bis 1506. I—II. k., München, 1868.; S. Riezler: Geschichte Baierns, III. k., 1346—1508. Gotha, 1889., 719—724. o.; VI. k., Verfassung und Kultur 1506—1651. Gotha, 1903., 136—172. o. (Heeren—Ueckert—Giesebrecht: Allgemeine Staatengeschichte I. Abt. 20.); W. Beck: Bayerns Heerwesen und Mobilmachung im 15. Jahrhundert, Archivalische Zeitschrift, N. F., 18. k., 1—232. o. — Ismerteteti W. Erben: Historische Zeitschrift 108. k., 1912., 664. o. — Egyes nézetek szerint a bajor népfelkelés már az 1322-es Mühlhordorf-i csatában is szerepelt és a XIV. és XV. században soha sem szűnt meg. 1431-ben a husziták ellen minden huszadi parasztot fegyverbe szólítottak. Ezek ellátása az otthonmaradókat terhelte, de a herceg is szállított a lovasoknak kenyeret és bort, a gyalogosoknak kenyeret. Ha veszély közeledett, először összeírták, majd megszemlélték a csapatokat. A szemlélt végző „Pfleger” jelenti pl. Starnberg-ről, hogy e „Landgericht” területén 549 „egyenes és fiatal”, termete és ereje alapján katonának való férfi található, de fegyverük és gyakorlottságuk nincs. Wolftrathausen-ben a „Pfleger” 1480-ban 2100 férfiból 880-at válogat ki, közülük 300-nak van pánécija és 312-nek rákpánécija. Egy, a XV. század derekáról származó adat szerint a bajor népfelkelés mindössze 2168 fő volt és ebből az említett Starnberg 30 főt állított. Egy a XV. század végéből származó adat szerint ugyanez a Starnberg 768 főt állított — „die gut sind” —, ezenkívül 168 nőtlen férfit és szolgát, akik — úgy látszik — nem tartozhattak a szorosabb értelemben vett hadsereghez. A Tölz-i „Gericht” területén 411 alkalmas és 114 alkalmatlan férfit találtak. A Wolftrathausen-i „Gericht”-ben, a kolostort nem számítva, 2134 alkalmas és 436 alkalmatlan, a kolostor birtokain pedig 291 alkalmas férfit találtak. Hogy ki alkalmas és ki nem az, a „Pfleger” döntötte el. A mérték persze nem lehetett egységes. Pl. Schwaben-ben 800 alkalmas és 800 alkalmatlan férfit találtak, Tölz-ben 411:114 volt az arány, Hofmark—Benediktbeuern-ben pedig 418:47.

Közvetlen veszély esetén „Landeschrei” hívja egybe a népet. A hírnök faluról falura jár, a „Pfleger”-ek és a bírák összeszedik az embereket, a „Feldhauptmann”-hoz vezetik és jelentik a létszámot. (S. Riezler: i. m. III. k. Jelzett helyen: „Hans Klosner mit dem Weilhart Gericht, mit allen Reitern und Knechten und aller Bauerschaft, nämlich 800 Bauern”). A „Pfleger”-ek és a bírák gondja volt a várak védelme s a szekerek előteremtése. A szereket részben a parasztnak, részben a plébánosok állították ki. A nagyobb egységek vezetői, „Pfleger”-ek és bírák, a kisebbeket pedig parasztnak vezetik. A huszita háborúk idején azt javasolják, hogy minden falu, melyben legalább 20 telek van, minden 10 telek után egy „Hauptmann”-t állítson s mellé a következőképpen felszerelt katonákat: 1 pajzsost, 5 számszerijászt, 4 lándzsást. Minden 4 „Hauptmann”-nak legyen egy közös felsőbb parancsnoka és ennél gyűlekezzenek a csapatok. Nem tudjuk megvalósult-e a tarto-

3. Nem bíznak a parasztkban s nem igen akarnak a kezébe fegyvert adni.

Mindez általában az egész XIV. századi német fejlődésre jellemző, de az egyes tartományok fejlődése közt azért van különbség: Szászországban például védelmi körzetekre osztják az országot a „Landwehr” hatásosabb alkalmazása céljából. Hessen 1545-ben csaknem 7000 polgár- és parasztkatonát állít ki. A már vázolt osztrák fejlődéshez, amelyet a huszita és török veszély elleni védekezés szükségessége indított el, hasonló a nyugati határszélek hadseregvezetékének fejlődése. A XVI. század utolsó évtizede óta a „Landesaufgebot”-ból több helyen kiválik egy szervezettebb, válogatott alakulat — például Nassauban, Pfalzban. Szerény kis csapatok ezek, a tartományok csekély gazdasági lehetőségeihez méretezettek.

Az 1650 utáni korszak a „miles perpetuus” kora. A tartományok erősebben differenciálódnak. Még a XVIII. században is majdnem mindenütt van az állandó zsoldosereg mellett „Landmiliz” is, a lényeges azonban már a „miles perpetuus” az állandó zsoldoskatoná. A „Landmiliz”-ek olykor megszűnnek, máskor felújítják őket, mint 1700 táján több helyen német, dán vagy svéd minták alapján. A kétféle fegyveres erő közt súrlódások is voltak, mert a „Landmiliz” tagjai fel voltak mentve a rendes katonai szolgálat alól.

Az 1500 és 1800 közti korszakról annyit mindenesetre elmondha-

mányban ez az elgondolás, de az kétségtelen, hogy a huszita háborúk óta a „Landesaufgebot” rendezettebb lett. Nincs nyoma, hogy békében gyakorlatoztak volna. — A XVI. század első felében Bajorország nem harcias ország, bajor földről kevés jó katona került ki (a „Landsknecht”-ek zömmel svabok). A „Landesaufgebot”-tal kapcsolatban két felfogás alakult ki. Az egyik kisebb létszámmal is megelégszik, de jobb szervezetet és kiképzést sürget, a másik pedig teljesen megszüntetendőnek tartja, mint felesleges intézkedést. Az előbbi felfogásra vall az 1512. évi instrukció. Minden huszadik embert kell eszerint kiemelni, a kiemeltekről jegyzéket kell összeállítani, s el kell őket látni egyenruhával. Minden 10 fő közül 5 lándzsás, 3 alabárdos és 2 puskás legyen. A fegyvereket a várakban és a törvényszékeken kell tartani. Ez a terv nem valósult meg. Nem volt rá pénz, nem nélkülözheték a parasztk termelő munkáját, és a nagy parasztháború után nem is szívesen adtak fegyvert a kezébe. 1550-ben pl. megtiltották a parasztknak a céllövés gyakorlását. 1562-ben és 64-ben pedig fegyvereiket is összeszedték. Csak a határ mentén lakóknál maradhatott fegyver. 1554-ben minden ötödik ember behívása után a bajor „Landesaufgebot” 21 704 fő volt. 1583-ban a békeidőben történő gyakorlatozást is tervbe veszik, de a pénzhány miatt nem tudják megvalósítani. 1596-ban elrendelik, hogy szükség esetén minden 30., 10., 5. vagy 3. embernek kell kivonulnia. Az otthonmaradók 1 hónapig látták el a hadbavonulókat. 1600 decemberében minden 10. és 30. embert fegyverbe szólítanak. Ettől kezdve a „Landesaufgebot” neve „Landfahne”. Tagjait 8 hónap alatt kell kiképezni — „rossz bánásmód és káromkodás nélkül”. Evente 5–6 ünnepnapon gyakorlatozniuk kell. Most már nem tiltják el a parasztkot a céllövéstől, hanem kényszerítik rá. Nem nősilhet meg, amíg meg nem tanul muskétával löni. De még 1615-ben sem szabad puskáját otthon tartania. Evente csak kétszer tartanak szemlét, mert az terhes és költséges. Nem mondhatjuk, hogy a „Landfahne” csak játékszer lett volna, várak őrzésére pl. alkalmas volt. A kiképzési idő rövidsége miatt a fegyverhasználat és a katonai alakzatok beszületése persze hiányos volt. 1630-ban a „Landfahne”-t megszüntették. 1638-ban felújították azzal az utasítással, hogy csakis végszükségben szabad igénybe venni. 1622-ben 41 „Fähnlein”-be osztva 15 948 főből állt a „Landfahne”, ennek egyharmada volt lövész. 1638-ban 29 „Fähnlein”-ből állt, 10 333 fő volt a létszáma, valamennyien lövészek, 1641-ben pedig 32 „Fähnlein”-ből állt, 12 137 fő létszámmal. Gyakorlatokról már nem hallunk. Csak 2 olyan esetről tudunk, amikor a „Landwehr”-t a zsoldosok közé osztották be.

Elégé jól ismerjük a XV–XVI. század fordulóján a holsteini (és dán) „Landwehr”-t, amely I. János dán király seregében az 1500-as Hemmingstedt-i ütközetben is részt vett. (W. Lammers: i. m. 99–101. o.) János király serege három részből állt: 1. Zsoldosok (kb. 4000 fő), 2. nehézfegyverzetű feudális lovasság (kb. 2000 fő) és 3. polgár és parasztkatonákból álló „Landwehr”. Holsteinben 3 „eke” állított ki 1 harcost. Egy 1626-os összeírás szerint Holtsteinben 19 581 és fél „eke” volt, ebből 4055 és fél kolostori tulajdonban. Ha a maradék 15 526-ból levonjuk a dítmarsok területének „eké”-it (de kell őket vonnunk, hiszen éppen a dítmarsok ellen háborúzott János király), akkor 14 101 „eke” a maradék. Ez 4700 főt jelent, ha az „ekék” száma 1500-ban ugyanannyi volt, mint 1526-ban, s ha köteles létszámban állították ki az „ekékatonákat”, a „Landwehr” létszáma 3000 és 5000 közt

tunk, hogy 1700-ig a „Landmiliz” szerepe nem volt egészen lényegtelen.⁵²

Köztudomású, hogy Franciaországban fejlődött ki a legteljesebben a hűbériség, s a lovagi hadművészet és lovagi kultúra terén Franciaország volt a példakép. A X—XIV. századi források a francia seregeket mindig tipikusan mint lovagi hadseregeket írják le.⁵³

Mikor Európa e legkiválóbb lovagserege a százéves háború során súlyos vereségeket szenved a lovagi és gyalogos íjász fegyvernemet hatásosan kombináló angol seregektől, a francia vezetők úgy látják, hogy a francia hadseregnek is paraszti gyalogos-íjász fegyvernemre volna szüksége. A százéves háború során nem sikerült ilyen fegyvernemet szervezni, a száz év késéssel megszervezett „francs archers” pedig, mint látni fogjuk, a legkisebb mértékben sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

A közsabadok felkelése szerepel ugyan a késői frank kapitulárékban is (például 864-ben is azt olvassuk, hogy a vazallusi viszonyban nem álló a közsabadok: „pagenses” a grófok csapataiban kötelesek harcolni),⁵⁴ valószínű azonban, hogy ez inkább csak régi formulák ismételtetése s a valóságban a szabadok tömeges felkelése már nem létezik. A IX. és X. századi Franciaországban nem hallunk „levée en masse”-ről, tömeges népfelkelésről. Mint láttuk, a lakosság néhány próbálkozása a vikingek ellen, teljes kudarccal járt. A gyakorlatlan,

lehetett (ha Jütlandból is jöttek harcosok, akkor számíthatunk 5000 főt). A holsteini „Landwehr”-t egyházközségenként hívták össze, egységeik élén királyi tisztviselők, tehát nemek álltak. Harci értékük nem lehetett magas. Megbízhatóságuk is kérdéses lehetett, hiszen Holsteinben nemrégien vertek le egy parasztlázadást. A holsteini parasztság (kivéve természetesen a ditmarsok szabad parasztságát) nem volt nagyon harcias, de egészen járatlan sem volt a fegyverforgatásban. A korszak törvényei között találhatunk az egymást karddal-landzsával megsebesítő parasztszokat megbüntető törvénycikkeket is. A holsteini „Landwehr” tömege révén mindenesetre hasznos kiegészítője lehetett a dán királyi zsoldos- és lovagi hadseregének.

Vesztfália „Landesaufgebot”-járól is számos adatunk van. G. A. Stenzel: Geschichte des preussischen Staates. II. k., Hamburg, 1837., 62. o. (Heeren—Uckert: Allgemeine Staatesgeschichte. I. Abt. 3.); H. Rothert: Westfälische Geschichte, Gütersloh, 1962. I. k. Das Mittelalter, 232., 357—358. o.; II. k. Das Zeitalter der Glaubenskämpfe, 246—247. o.; III. k. Absolutismus und Aufklärung, 279—281. o. — Az 1288-as Worringen-i útközetben lényeges szerepük volt a fűtykösökkel felszerelt Berg-i parasztszoknak. 1410-ben a paderborni püspök győzelmét a kölni érsek és Cleve grófia ellen Delbrück parasztszjai döntötték el. Ravensbergben 1536-ban minden faluban kiszemelték a legügyesebb parasztszokat és szolgákat. A többiek gondoskodtak kiemelt társaik katonai felszereléséről. Ellenséges betérés esetén e kiemeltekből állt az első „Forderung”. (Nagy veszély esetén volt második és harmadik „Forderung” is.) Hasonló módon intézkedtek 1572-ben Cleve—Mark-ban. Delbrück és Osnabrück parasztszjai a nagy parasztháborúban még jól verekedtek, de pár évtizeddel később, amikor egy útközetben spanyol zsoldosokkal kerültek szembe, azok könnyűszerrel szétverték őket. Az általános hadkötelezettség régi elve Vesztfáliában még a XVII. században is élt — többször hallunk a „Landaufgebot”-ról a 30 éves háborúban is: 1633-ban pl. 4000 fővel szerepel. Egy 1669-es rendelkezés szerint minden házból egy férfi köteles magát vasárnaponként a fegyverforgatásban gyakorolni. A „Landesaufgebot” legkisebb egységei itt is a plébániák voltak. 1671-ben hallunk Brandenburg, 1688-ban Paderborn, 1675-ben és 1691-ben Lippe „Landwehr”-jéről. A vesztfáliai milícia élén 1665 és 1686 közt Bernard von Bodenschwing állt — utána 1717-ig a fia. A milícia ekkor már csak pár száz főnyi volt és I. Frigyes Vilmos porosz király uralkodása idején (1713—1740) meg is szűnt.

⁵² H. Fehr: i. m. (1917) — G. Oestreich: Zur Heeresverfassung der deutschen Territorien von 1500—1800. Ein Versuch vergleichender Betrachtung. (Forschungen zu Staat und Verfassung. Festgabe für Fritz Hartung. Berlin, 1958. 419—439. o.)

⁵³ A lovagi hadviselésre l. az idézett általános hadtörténelmi műveket. A lovagság intézményére vonatkozó újabb munkák közül L. F. Ganshof: Qu'est-ce que la chevalerie? Revue Générale Belge, 1947. november. 77—96. o.; A. Borst: Das Rittertum im Hochmittelalter. Idee und Wirklichkeit. Saeculum, 1959., 213—231. o. (igen alapos bibliográfiával); Ph. du Puy de Clinchamps: La chevalerie. Párizs, 1961., Que sais-je? No 972.; J. Bumke: i. m.

⁵⁴ M. Prou: De la nature du service militaire du par les routiers aux XIe et XIIe siècles. Revue Historique 44. (1890) 313—327. o. — A 864-es törvény: „... pagenses franci, qui caballos habent, vel habere possunt, cum suis comitibus in hostem pergant.”

rosszul felszerelt parasztnak nem sokra mentek a gyakorlott, hivatásos harcosok súlyos fegyvereivel szemben.⁵⁵

Annyit jelentene ez, hogy a középkor századaiban a francia parasztság teljesen fegyvertelen volt és semmiféle szerepe nem volt a francia hadszervezetben? Úgy látszik, hogy szerepe nem volt nagyon jelentős, annyira azonban nem egyszerűsíthetjük le a kérdést, hogy a francia parasztnak egészen fegyvertelennek tüntessük fel. Volt némi fegyverzetük a francia parasztnak s a feudális belső háborúkban mindenestre részt vettek, különösen Franciaország északi és keleti részén.⁵⁶

A közsabadok általános hadkötelezettségének alapelve, mely a Karolingok korából származott, elméletben a Capet-ház korában sem szűnt meg, végső szükségben minden szabad ember fegyverbe szólítható s köteles saját költségén, bizonytalan ideig harcolni. Eszerint a közsabad, a szabad parasztnak hadköteles, a nem szabad állapotú parasztnak, a „serf” nem.⁵⁷

A XII. század második felétől kezdve Franciaországot külső ellenség nem fenyegette, különösen az 1214-es győzelmes Bouvines-i ütközet után nem. Egyrészt emiatt, másrészt pedig, mert az erősödő királyi hatalom a belső háborúkat lényegesen csökkentette, egyre kisebb a szükség a parasztnak katonáskodására. A paraszti gyalogság egyre gyengébb minőségű, különösen az apátságok által kiállított gyalogság. (Az apátságoknak egyéb dolguk is volt, mint hogy parasztnak

⁵⁵ Histoire de la nation française. (Szerk.: G. Hanotaux), VII. k., Histoire militaire et navale. Párizs, 1925. benne J. Colin: Des origines aux croisades és F. Reboul: Des croisades a la révolution.

⁵⁶ Ch. Petit—Dutaillis: La monarchie féodale en France et en Angleterre, Xe—XIIIe siècles. Párizs, 1933. 324. o.

⁵⁷ A francia történészek közt vita alakult ki azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a francia parasztnak közül csak a szabad állapotúak voltak-e hadkötelesek, vagy a nem szabadok, a serf-ek is? M. Prou élesen különválasztja a parasztnak közjogi alapon nyugvó hadkötelezettségét és az ettől független „plébániai milíciát” (milice paroissiale), hangsúlyozza, hogy a közjogi jellegű hadkötelezettség csakis a szabad parasztnak vonatkozott. A nem szabad parasztnak csak a plébániai milíciában vettek részt, amely a Treuga Dei megszűnése elleni harc céljából alakult és az 1096-os roueni zsinat értelmében szabadokra és nem szabadokra egyaránt vonatkozott. (M. Prou: i. m.) — E. Boutaric: Institutions militaires de la France avant les armées permanentes (Párizs, 1863.) című művének 142. oldalán viszont azt írja, hogy a XI—XII. században hadra kelő parasztnak régi serf-ek, akik lassanként felemelkedve a szabadokéhoz hasonló állapotba kerültek. Prou határozottan elutasítja Boutaric e feltevését. — A. Luchaire véleménye szerint viszont nem valószínű, hogy a serf-eknek a szabad parasztnakkal szemben ilyen kedvezményük lett volna, hogy ti. ők mentesek lettek volna a katonai szolgálat alól. Valószínűbbnek tartja, hogy a parasztnak katonai szolgálatra nem Karoling-kori jogi hagyományokon alapszik. A parasztnak a seigneur-től függ, annak minden tekintetben alá van vetve, s az — mint ahogyan mindenféle szolgálatra igénybe vehette — fegyveres szolgálatra is kötelezhette, sőt ha akarta, támadó háborúban való részvételre is kényszeríthette. A Luchaire hangsúlyozza, hogy Prou egyetlen olyan forrást sem tud álláspontra igazolására előhozni, mely a szabad és nem szabad parasztnak ilyen különválasztását bizonyítaná. (A. Luchaire: Manuel des institutions françaises, période des Capetiens directs. Párizs, 1892., 347—349. o.) — A F. Lot és R. Fawtier szerkesztésében megjelent modern kézikönyv szerint elméletben valóban csak a szabad parasztnak hadköteles, a serf nem. (Elvben tehát a Prou álláspontra a helyes.) — A valóságban azonban sem a király, sem a seigneur-ök nem törődtek ezzel a megkülönböztetéssel. A szabad parasztnak ugyanúgy lenéztek, mint a serf-eket, viszont a király és egyes egyházi földesurak serf-jei olyan jogokat élveztek, hogy csaknem szabad állapotúaknak tekinthetők. A gyakorlatban tehát a szabad, nem szabad megkülönböztetés nem létezett. (Ebből a szempontból tehát A. Luchaire látta a kérdést helyesebben.) A parasztnak nagy tömegei e korban nem teljesítettek katonai szolgálatot, akár szabadok voltak, akár nem. Nem mentek volna sokra a rosszul felszerelt, kiképzés, fegyelem és kohézió nélküli csapatokkal, nem is törekedtek arra, hogy nagytömegű parasztseregeket állítsanak fegyverbe. Ehelyett minden közigazgatási egységtől („prevoté”, „chatellenie”), vagy bizonyos számú tüzehely („feux”, „menages”) után bizonyos számú fegyveres kiállítását követelték meg. (E. Lot—R. Fawtier: Histoire des institutions françaises au moyen âge. II. Institutions royales. Párizs, 1938., Livre V. Institutions militaires, 511—535. o.) — H. Sée, a kiváló gazda-

jaiknak katonai kiképzést adjanak.) A XIII. század vége felé a király s a seigneur-ök egyre inkább lemondanak a paraszti gyalogságról.⁵⁸

A XI—XIII. században tehát a francia parasztság nem volt egészen fegyvertelen, de katonai szolgálata nem mondható jelentősnek. Ennek ellenére a német W. Kienast például úgy látja, hogy a francia parasztság katonai szolgálata a XII. század derekáig sokkal nagyobb mértékű volt, mint a németeké.⁵⁹

A nem nemesek katonai szolgálataival kapcsolatosan meg kell említenünk az „arriere-ban” intézményét, amely egy prefeudális intézmény maradványa a feudális Franciaországban, a Karoling kori általános hadkötelezettségé. Ez a német „Landwehr”-ek megfelelő intézmény (retrobanus, arriere-ban) a XII. század 2. negyedének elején tűnik fel, amikor Franciaországot először fenyegeti külső veszély: V. Henrik német császár. Az „arriere-ban” tehát közjogi és nem hűbéri jellegű — az összes alattvalókra kiterjed, az alvazallusokra és a nem nemesekre is: egy tartomány egész lakosságának felkelését jelenti. A XIII. század végéig egy-egy tartomány „arriere-ban”-jával a francia állam központi hatalmának és szervezetének gyengesége miatt a tartományúr rendelkezett, a király csak saját tartományúri területiumát és egyes egyházi területiumok területén rendelhette el az „arriere-ban”-t.⁶⁰

IV. (Szép) Fülöp uralkodása idejében (1285—1314) alakul ki az „arriere-ban universel”, vagyis az egész királyságra kiterjedő „ar-

ságtörténész sem tartja valószínűnek, hogy különbséget tettek volna szabad és nem szabad paraszt közt. Szerinte a paraszt katonai szolgálata: a paraszti szolgálatoknak egy fajtája, akárcsak az adó. A parasztot nem is kizárólag saját ura kötelezhette katonai szolgálataira: az egyházi földesurak parasztjait pl. világi földesurak is gyakran kényszerítik. Az összehívást („sémonce”) a saját seigneur végezte. Ez a „sémonce” (submonitio), vagy „convocation” minden esetben megelőzte a hadjáratot. Ha a paraszt nem jelent meg az összehíváson, pénzbüntetéssel sújtották. Eleinte gyakran önkényesen szabták meg a paraszt katonai szolgálatának helyét és időtartamát. Később az a szokás terjedt el, hogy csak olyan messzire vitték őket, ahonét még aznap este hazaeérkezettek; más meghatározás szerint csak olyan távolságra vihették őket, ahonét még láthatták falujuk templomának tornyát. Előfordult, hogy kötelezettségeik aszerint változtak, milyen irányban kellett vonulniuk. A XI. században H. Sée szerint általános szabály, hogy támadó hadjáratba nem viszik őket. Olyan szabállyal is találkozunk, hogy csak akkor kötelesek fegyvert fogni, ha seigneur-jük is kivonul. Aratás idején nem hívták őket fegyverbe. A hadjárat elején saját költségükön katonáskodtak, később a seigneur-én. (H. Sée: Les classes rurales et le régime domaniale en France au Moyen-âge. Párizs, 1901., 367—377. o.; F. Lot—R. Fawtier: i. m. Jelzett helyen.) — A nagylétszámú paraszti felkelőseregek helyett tehát megelégedtek bizonyos számú tüzhely után kiállított bizonyos számú harcossal. (Tüzhelynek számítottak a családfelek — a ház nélküliek is, kivéve a koldusokat.) E kis gyalogos sereg neve „guelde” volt. Ennek létszáma VII. Lajos (1137—1180) uralkodásának vége felé 3500—4000 fő. Az ettől megkülönböztetendő „milice paroissiale”-t a királyi dominium egyházi személyei állították ki a király számára. E plébánia-miliciában harcoló parasztok a XI. század végén s a XII. század első felében nem kis harci elszántságot mutattak és eléggé használhatóknak bizonyultak. Később már nem vették őket igénybe. Inkább csak ör- és építő szolgálatra voltak alkalmasak, harcra kevésbé. (F. Lot—R. Fawtier: i. m. Jelzett helyen.)

⁵⁸ F. Lot—R. Fawtier: i. m., idézett helyen, azonkívül R. Holtzmann: Französische Verfassungsgeschichte. München—Berlin, 1910., 275. o.; J. Révol: Histoire de l'armée française. Párizs, 1929., 24. o.; J. Ellul: Histoire des institutions, 2. k., Institutions françaises du moyen-âge a 1789. Párizs, 1956., 51—52. o.; Gérin: L'infanterie française, Revue Historique de l'Armée, 1957., IV. sz., 8. o.

⁵⁹ W. Kienast: Frankreich und England bis 1154. Historia Mundi. 6. k. Hohes und spätes Mittelalter. Bern, 1958., 108. o.

⁶⁰ F. Lot—R. Fawtier: i. m. I. k., Institutions seigneuriales. Párizs, 1957. A Flandriáról szóló L. F. Ganshof által írt fejezetben 416—419. oldalon. — A grófnak joga volt nemcsak vazallusai és alvazallusai, hanem minden fegyverfogható alattvalója katonai szolgálatát igénybe venni. A XII. század elejéről származó források szerint a Saint Bertin-i apátság vazallusai és alvazallusai („landriders”) a gróf minden hadjáratában kötelesek részt venni. A többi lakosok is fegyverbe szólíthatók a grófság védelmére. Ez lehet offenzív védelem („utlandesbanwere”), vagy egyszerű védelem („landwere”).

rière-ban”, s ez a XIV—XV. század fordulójáig a társadalom nem nemesi részére is kiterjed (Burgundiában például az „arrière-ban” 4000 gyalogosra rúgott). A XV. században megváltozik az „arrière-ban” — 1439-ben már csak az *alvazallusok* fegyverbehívását *jelenti, a nem nemesekét nem*. Az „arrière-ban”-t eddig is nehéz volt megkülönböztetni a „ban” mellett összehívott feudális jellegű „host”-tól. Ezután teljesen összeolvad a kettő, s „ban et arrière-ban”-nak nevezik. Előfordul, hogy a nemesek felkelését nevezik „arrière-ban”-nak. Ez egyre értéktelenebbé váló nemesi felkelést néha még a XIV. Lajos korában is fegyverbe hívják.⁶¹

A parasztság tehát még a feudális Európa legfeudálisabb országában, Franciaországban sem volt egészen kirekesztve a honvédelem szervezetéből. Más kérdés, mekkora volt a szerepe és milyen volt a nem nemesekből álló csapatok harcértéke. Az Anglia és Franciaország között lezajlott százéves háború nagyobb ütközeteiben a francia királyok hadseregei sorra vereséget szenvedtek az angol királyok fegyveres erőitől. Ennek oka az a körülmény volt, hogy az angolok rendelkeztek hatékony gyalogos íjász fegyvernemmel, a franciák pedig nem. Az angol kisbirtokos szabadok közül lényegesen jobb gyalogos íjászokat lehetett kiválogatni, mint a francia jobbágyokból. V. Károly (1364—1380) uralkodása alatt történtek kísérletek egy francia íjász gyalogság megszervezésére (például 1369-ben elrendelték, hogy a nép vasárnaponként köteles nyilazással szórakozni s ezt 1394-ben meg is ismételték), de annak semmi nyoma sincs, hogy e törekvések eredménnyel jártak volna.⁶²

A százéves háború tanulságai alapján VII. Károly (1422—1461) a XV. század derekán paraszti gyalogos íjász fegyvernemet próbál létrehozni a „francs archers”, adómentes paraszti íjász gyalogsága megszervezésével. E kísérlet nem járt eredménnyel — s különben is száz

⁶¹ F. Lot—R. Fawtier: i. m. II. k., 531. o.; F. Lot: i. m. (1946) II. k., 426. 435—436. o.; E. Perrot: Les institutions publiques et privées de l'ancienne France jusqu'au 1789. Párizs, 1935., 517. o.; P. Guilhaume: Essai sur l'origine de la noblesse en France du moyen âge. Párizs, 1902., 291—297. o.; Fr. Olivier—Martin: i. m. 138—139. o.; G. Köhler: i. m. III. k., 2. Abteilung, 134. o.; W. Kienast: Lehnrecht und Staatsgewalt im Mittelalter, Studien zu dem mitteis'schen Werk. (Historische Zeitschrift, 158. k. [1938] 44—45. o.)

⁶² E. Lavissee (Szerk.): Histoire de France depuis les origines jusqu' à la revolution, Tome quatrieme, I. Les premiers Valois et la guerre de cent ans (1328—1422). Irta A. Coville; Párizs, 1902., 217—218. o. — E. Boutaric: i. m. 216—218. és 307. o.-nál, kifejtett nézete szerint a francia parasztok a XIV. század második felében harciasság dolgában vetekedtek az angolokkal. V. Károly (1364—1380) reformjai, melyek során erős paraszti gyalogságot is akart szervezni, halála után azert mentek veszendőbe, mert a király és a nemesek megrémültek a nép felfegyverzésétől s ezért a király korlátozta az íjászok számát. A nemesség megakadályozta a néptömegek felfegyverzését, inkább megfosztotta az országok védőitől, minthogy megengedje, hogy a felfegyverzett parasztokból nemzeti hadsereg alakuljon ki. Meg kell jegyeznünk, hogy bár az V. Károly halála utáni hanyatláshoz nem fér kétség, Boutaric több, mint 100 évvel ezelőtt kifejtett nézeteit a későbbi francia történetírók nem fogadták el. Ezel szemben megemlíti két német hadtörténész, M. Jähns: i. m. (1880) 759. o. és H. Delbrück: i. m. III. k., 531. o. — A százéves háborúról szóló művek közül a következőket emeljük ki: S. Luce: Histoire de Bertrand du Guesclin et de son époque, Párizs, 1876., a Glotz-féle Histoire du moyen âge 6. és 7. kötete; R. Fawtier—A. Coville: L'Europe occidentale de 1270 à 1380. Párizs, 1941—1942 és J. Calmette—E. Deprez: L'Europe occidentale de la fin du XIV. siècle aux guerres d'Italie. Párizs, 1937—1939.; E. Lavissee szerk.: i. m., idézett kötet.; F. Lot: i. m. (1946) I. k., 332—460. o. és II. k., 5—90. o.; M. Mc Kisack: The Fourteenth Century, 1307—1399. (The Oxford History of England 4. k.) Oxford, 1959., 234—271. o.; E. F. Jacob: The Fifteenth Century 1399—1485. (The Oxford History of England, 6. k.) Oxford, 1961., 147—154. o.; Cambridge Medieval History, VIII. k., Cambridge, 1936., 646—659. o.; F. Lot—R. Fawtier: i. m. számos helyen.; E. Perroy: La guerre de cent ans. Párizs 1945 c. művéhez sajnos nem tudtam hozzájutni.

évet késett: a XV. század derekán már az angol gyalogos íjász fegyvernem is hanyatlóban van: a jövő a lándzsás-alabárdos zárt rendben harcoló svájci gyalogsága.

A „francs archers” fegyvernemet életre hívó 1448-as királyi „ordonnance” (melyet 1451-ben és 1460-ban egészítettek ki) rendelkezései alapján a „szabad íjászok” eredeti lakhelyükön maradó, de adómentes parasztok, akik vasárnaponként kötelesek magukat az íjászatban gyakorolni a hadba hívás esetén a király seregében harcolni. 50 tűzhely (feux) állított ki egy íjászt. A harcban 500-as egységekben vettek részt s az „arrière-ban”-nal ellentétben egyetlen kapitány irányította őket. Egyik kútfő szerint létszámuk 8000 fő volt — később pedig 16 000. Minden egység egy sátrat és egy szekeret is köteles volt beszerezni. Az 500-as csapatok 60-as, ezek pedig 15-ös egységekre tagozódtak. Nem voltak mind íjászok. Háromféle fegyverzetű gyalogos volt köztük: íjász, számszeríjász és alabárdos (archer, arbaletrier, vouglier) — 1466 óta még lándzsás is (lancier). Mindnyájan viseltek törts — kivéve a számszeríjászokat — és kardot — kivéve az alabárdosokat. Vaskalapjuk (salade) és könnyű mellvértjük (brigandine, jaque) volt, efölött fegyveringet (hoqueton) viseltek a „bailage”, vagy a kapitány színeivel díszítve. Elméletben királyi egyenruhájuk is volt — VII. Károly idejében (+1461) zöld-fehér — XI. Lajos alatt (1461—1483) piros-fehér. A valóságban ruházatuk nem volt egységes. Összehívásuk és elbocsájtásuk a „ban”-nal és „arrière-ban”-nal egyszerre történt. 1468-ban Ancenis ostrománál például 3326 „homme de ban” és 3969 „franc archer” vett részt. Zsoldjukat rendszeretlenül kapták és sok vált belőlük szökevényyé és rablóvá. Gyakorlat, fegyelem és belső kohézió dolgában nagyon gyengén álltak, adómentes parasztok voltak csak, nem pedig használható harcosok.

XI. Lajos átszervezi őket — 16 000-en vannak — 4 körzetre osztva, melyek élén egy-egy kapitány áll. Nem mondhatjuk azonban, hogy az átszervezés után a francs archers használható katonasággá változott volna. 1472-ben a Roye-t védő franc archer őrség minden további nélkül megadja magát a burgundoknak. Első és utolsó nagy ütközetük a Guinegate-i csata (1478. augusztus 2.) volt. Az ütközetben főleg az ellenséges sereg szekereit fosztogatták és jelentős részüket, egyes vélemények szerint 8000-ből 6000-et, harc nélkül vágta le a németek. Rendszerint a tüzérséghez tartoztak. Őrizték az ágyúkat, szekereket. Nem is igen tekintették őket a hadsereg szerves részének. XI. Lajos 6000-et választott ki közülük s ezek a flandriai határon teljesítettek szolgálatot. VIII. Károly (1483—1498) 1487-ben ismét újjászervezésükkel próbálkozott, de siker nélkül. Normandiában 1490-ben egy 2000 főnyi másfajta milíciáról hallunk. Közép- és Dél-Franciaországban még 1500-ig esik szó róluk. Bretagneban már 1425-ben egy másik hasonló gyalogsággal találkozunk. Plébániánként 3—6 gyalogost fegyvereztek fel, akiket a lakosság tartott el. Püspökségenként szerveződtek és hercegi kiküldöttek vezették őket. Eleinte 1750 a létszámuk — később lényegesen nagyobb: 1480-ban kilenc püspökség közül négynek a területén 8800-an vannak.

A „francs archers” intézménye nyom nélkül szűnt meg. A sok sikertelen kísérletezés után a francia királyok inkább svájci zsoldosokat fogadtak s a francia nemzeti gyalogság más alapokon és később alakult ki.⁶³

A skandináv országokban a germán eredetű lakosság etnikailag nagyon homogén volt. A terület földrajzi sajátosságai s más okok miatt a régi germán formák itt sokáig fennmaradtak. A sűrű erdők, a sok tengerpart, kevés síkság, a lötenyésztésre alkalmas területek hiánya miatt a feudalizmus lassabban és sokkal kisebb mélységben alakul ki, mint Európa többi részein: a lakosság döntő része szabad paraszt marad. A parasztok az országgyűlésen is képviselve vannak: a hadsereg nagy többségében parasztsereg.

E fejlődés a három skandináv királyságban nem teljesen egyforma. A XIII. századig a fejlődés hasonló. Utána azonban Dánia fejlődése Európa többi részéhez kezd hasonlítani, kialakul bizonyos fokú feudalizmus. Svédországban lényegesen kisebb mértékben alakul ki a feudalizmus, Norvégiában pedig még kisebb mértékben, mint Svédországban.⁶⁴

Az angol hadszervezet 1066 előtti, „angolszász” korszakában a „fyrd” a honvédelem alapvető intézménye. Ez népfelkelés volt, amelynek szervezetéről és használhatóságáról az angol történelemszerek véle-

⁶³ A „francs archers”-ről *A. Spont*: La milice des francs archers (1448–1506). (Revue des Questions Historiques I. 1897., 441–489. o.); *F. Lot*: i. m. (1946) II. k., 79–80., 435–436. o.; *F. Lot—R. Fautier*: i. m. idézett helyen.; *G. Roloff*: Das französische Heer unter Karl VII., (Historische Zeitschrift. 93. (1904). 442. és köv. o.); *L'armée à travers les âges*. Párizs, 1899., 108–109. o.; *J. Calmette—E. Deprez*: i. m. II. rész., 456–457. o.; *J. Ellul*: i. m. 258. o.; *J. Revel*: i. m. 61. o.; *Fr. Olivier—Martin*: i. m. 505–506. o.; *G. Hanotaux* (Szerk.): i. m. 244., 250.; *E. Perot*: i. m. idézett helyen.; *E. Lavisse* (Szerk.): Tome IV. 2. sz. rész (Ch. Petit-Dutaillis tollából) Párizs, é. n. 99–100. o.; *Weygand*: Die Geschichte der französischen Armee, Berlin, é. n., 106–107. o.; *M. Jähns*: i. m. (1880) 835–837. o.; Cambridge Medieval History VIII. k., é. n., 106–107. o.; *M. Jähns*: i. m. (1880) 835–837. o.; Cambridge Medieval History VIII. k., Cambridge, 1936., 659. o. — A külön bretagnei francs—archers-re *F. Lot—R. Fautier*: i. m. I. k., 284. o. (*J. Richard* tollából.)

⁶⁴ *St. Andrzejewski*: i. m. 60–61. o.; *H. Mitteis*: i. m. 413. o. — Dániában eredetileg minden telek egy harcost állított ki. Ez eleinte igazságos volt, később azonban, amikor már több család is lakott egy telken, s a telkek értéke nem volt egyforma, nem volt igazságos. A XII–XIII. században már terméseredmények alapján történik a katonaiállítás, még pedig körzetenként („hafnae”). A népfelkelés („leidung, „leidangr”), amely kizárólag gyalogosokból állt és nagyrészt, a tengeri haderőt alkotta, a XII. században már elégtelennek bizonyult. Erik Edmund király (1134–1137) a vendek elleni háborúban már paraszti lovasokat is használt. Minden körzet (harde = 120 telek) 4 lovaszt adott. I. Valdemár idején (1157–1182) már minden provinciában van lovasság. Ettől az időtől kezdve Dánia feudalizálódni kezd, de feudalizációjának mértéke soha sem éri el a nyugat-európai méreteket. A népfelkelés a parasztság társadalmi süllyedése ellenére is megmarad, de értéke egyre kisebb. A dán hadsereg 1471-ben vereséget szenved a svédektől, majd 1500-ban, a hemmingstedti ütközetben a ditmarsok parasztjaitól. Ebben az ütközetben a dán király seregében paraszti felkelés is harcol. De a dán királyi seregben szolgáló parasztok a még szabad állapotú észak-frizéken kívül nem voltak nagyon harciasak. A dán király seregében szereplő „Landwehr” létszámát az újabb kutatások alapján nem sokkal becsülik többre 3000-nél. Három „eke” állított ki egy harcost. A dán király ellen harcoló ditmarsok területét leszámítva 14 101 „ekét” számíthatunk, a teljes „Landwehr” tehát e területen kb. 4700 fő lehetett. Kérdéses természetesen, hogy teljes számban megjelentek-e? Még ha Jütlandból is érkeztek népfelkelők, akkor sem lehetnek többen 5000-nél. Szervezetük a territorális közigazgatási szervezetnek volt megfelelő. Egyházközségenként hívták őket össze. Az egyes csapatvezérek élén hivatalos személyek álltak, azaz a parasztokat nemesek vezették. A vezetők közt zsoldostisztek is voltak. A „Landwehr” degenerált intézmény volt, nem volt nagyon hatékony. A fegyverek kezelésében a holsteini paraszt nem volt egészen járatlan, de a „Landwehr” inkább csak tömege miatt volt használható fegyvernem, nem a minősége miatt. A dán fejlődésről *F. C. Dahlmann*: Geschichte von Dänemark. III. k., Hamburg, 1843., 51–71., 289–290. o.; *C. F. Allen*: Geschichte des Königreiches Dänemark, Kiel, 1842., 119–120. o.; *H. Meynert*: i. m. (1868) 191–192., 260–262. o.; *J. Hoops* (Szerk.): i. m. I. k., 139–140. o.; „Aufgebot” című *C. Schwerin* tollából. IV. k., 493–497. o.; „Wehrverfassung” című, melyben a skandinávokra vonatkozó részeket szintén *C. Schwerin* írta.; *J. Danstrup*: A History of Denmark, Copenhagen, 1949., 25–26., 41–44. o.; — Különösen jól használható *V. Lammers* idézett műve. A 99–101. oldalon ír a dániai „Landwehr”-ről. Az izlandi nemesek és parasztok is küld-

ménye nem egységes. Kétségtelen, hogy a normann hódítás után is felhasználják az angol-normann királyok az angolszász gyalogos katonákat, az 1181-es „Assize of Arms” elnevezésű honvédelmi törvény a „fyrd” újjászervezésének tekinthető. E törvény nem választja el élesen a lovagot a többi szabadoktól — a lovagok csak a nemzeti hadsereg legfelső rétege. A nem nemes gyalogosok („iurati”) katonai szerepe a XIII. és XIV. században is jelentős — az íjjal és nyíllal felfegyverzett angol gyalogosoknak nagy része van a franciák ellen aratott győzelmekben.⁶⁵

A X—XV. századi *Itália* gazdasági társadalmi szerkezetének s hadszerkezetének fejlődése sokban különbözik Európa többi részének fejlődésétől. Viszonylag kevésbé semmisültek itt meg az antik római társadalom maradványai, kevésbé és nem mindenütt egyforma mértékben gyökeresedett meg a hűbériség, korán megkezdődött az urbanizáció, a pénzgazdálkodás. Az általános hadkötelezettség elve, mely a longobárdoknál kevésbé világosan kristályosodott ki, mint a frankoknál — valószínűleg Itáliában is megvolt —, de alkalmazásáról sokkal kevesebb értesülésünk van, mint Európa más országaiból. Van olyan vélemény, hogy az általános hadkötelezettség elve tette lehetővé, hogy az itáliai városok seregei a XII—XIII. században lényeges számbeli fölényben voltak a német—római császárok feudális szer-

tek fegyvereseket a dán király seregébe: I. F. C. *Dahlmann*: i. m. II. k. Hamburg, 1844., 374. o.

Norvégia volt a skandináv országok közt a legjobban a tengerre utalt és a leginkább archaikus társadalmi szerkezetű. Itt a legkevésbé voltak adva a feudalizáció feltételei és nagymértékben megmaradtak az ősi germán intézmények. A szárazföldi hadsereg nem nagy jelentőségű. A hadköteles férfiak számát a „mantalspring”-en ellenőrzik. Ezen a gyűlésen minden parasztnak meg kellett jelennie és eskü alatt be kellett vallania („mantalseidr”), hány hadköteles személy van a házában. Az őrszolgálat is a parasztok feladata volt. Ők építették az őrházakat („vita vordr”), amelyekben felváltva 3 ember őrködött, s Ők gyűjtötték meg a jelzőtüzeket is. A gyalogság („folgongumenn”) népi fegyverekkel („folksvapn”) harcra (pajzs, dárda és kard, vagy bárd). Ezeket a harcos maga készíti, vagy szerzi be. Akinek nincs fegyvere, annak jogai sincsenek. Ha az előírtnál kevesebb a fegyvere, büntetést fizet. A jobb módúakat később páncél, vagy páncél és sisak viselésére kötelezték. A fegyvereket éventenként megvizsgálták („vapnasyn”). Védekező háborúban mindenkinek fegyvert kellett fognia, támadó háború esetében pedig a lakosság egyhetedének. (A lakosság egyhetede úgy értendő, hogy minden háttagú családból 1 fő teljesít katonai szolgálatot, de ebbe a nők, a rabszolgák és a három karácsonyt betöltött gyermekek is beleszámítottak, pedig rabszolgákat csak végső esetben vetettek harcra.) E népfelkelésnek is csak fele állt fegyverbe a legtöbb támadó háborúban. (F. C. *Dahlmann*: i. m. II. k., 312—321. o.) — A parasztok egy csoportja („manngeret”, „lidi”) volt köteles egy-egy embert felszerelni. Először a házastárs nélküli emberek kerültek sorra, aztán a cselédekkel rendelkező, majd a cselédekkel nem rendelkező parasztok. A népfelkelés évente 2 hónapig volt igénybevehető. (J. *Hoops*: i. m. idézett helyen. C. *Schwerin tollából* és C. *Schwerin*: i. m. 16—17. és 93. o.) — A norvégok nem szívesen küldtek harcra rabszolgákat, de ha a rabszolga a harcban legalább egy ellenséges harcost megölt, felszabadították. — A norvég népfelkelés nagyságát becslük 12 700-ra, máskor 7200-ra vagy 6350-re. 1225-ben Haakon norvég király 3140 gyalogossal és 440 lovassal tört be Svédországba. (H. *Meynert*: i. m. [1868] I. k., 198—199. o.) Elméletileg a tengeri és szárazföldi felkelés együtt 33 600 fő és 336 hajó lett volna. A két legnagyobb mozgósítás, amiről tudunk, állítólag 1066-ban 30 000 fő és 1263-ban 20 000 fő. Lásd J. *Schiøtz*: L'armée norvégienne au cours d'un millenaire. (Revue Internationale de l'Histoire Militaire, 1955. No. 15., 273. és köv. o.)

A három királyság közül Svédország s a svéd fegyveres erők szerepe volt a legjelentősebb Európa későbbi története során. Svédországban az általános hadkötelezettség alapuló népfelkelés („hoerbug”, vagy „utbod”) területi közigazgatási egységeként szerveződött („ar” vagy „hafna”). A XIII. század végén lassú feudalizáció indul meg. 1285-ben, aki lovon teljesít katonai szolgálatot, adómentességet nyer, bár, ha az illető paraszt, ezzel még nem válik nemessé. A svéd parasztság bizonyos mértékig háttérbe szorult a hadseregben, harciasságát azonban nem veszti el. A götlandiak és a finnek az ij, a svédek a bárd és a lándzsa kezelésében kiválóak. A svéd paraszt ritkán hagyja el házat fegyver nélkül. A XIV. században is szerepel a népfelkelés: pl. Erik Király „fűtykös” serege 1359-ben. A XV. század második felében ezután újra döntő lesz a parasztság szerepe a svéd hadszerkezetben, Steno Sture uraikodása idején (1470—1504). A brunksbergi csatában a majdnem teljesen parasztkból álló svéd gyalogság veri meg a dán király seregét. E paraszti gyalog-

kezetű hadaival szemben.⁶⁶ Itália legnagyobb részében a hadseregeket a város, a civitas szervezi és vezeti. A civitas megszervezi a körülötte elterülő vidéket is. Egyesek a városok milíciáját római eredetűnek tartják. Ez az intézmény eszerint átvészelt volna a barbár inváziók korát s folyamatosan fennállt Itália városaiban. E milíciában falusi, paraszti erők is részt vettek. Egy milánói idézet szerint: „a rustico usque ad militem ab inope ad divitem”.⁶⁷ A parasztsoraiból válogatták ki a „masnade” elnevezésű gyalogságot. A legalkalmasabb parasztszereket már békeidőben fegyverhez szoktatták. A „masnadieri”-k szabad állapotúak voltak.⁶⁸ Itália területének túlnyomórészt az efajta hadsereg szerepe nem volt jelentős. A korán kialakuló és meggazdagodó városok hadseregeiben már a XII. században nagy a zsoldosság szerepe, a XIII—XIV. században pedig kizárólag zsoldosseregekről hallunk, úgyhogy nemcsak az olasz paraszti tömegek, de még a nemesség jelentős része is elszokik a hadviseléstől.⁶⁹

Más a helyzet Korzika szigetén és az olasz félsziget déli és északi szélein. Korzikában az általános népfelkelés megmarad s szerepe igen jelentős.⁷⁰

A normann uralom alatt álló déli területeken hűbéri hadseregeket találunk. Az általános felkelésnek nincs jelentősége s a civi-

ság ijjal és bárdal volt felszerelve. A svéd paraszti hadsereg fejlődése csúcspontját Vasa Gusztáv király korában (1521—1559) éri el. Az 1521-es westerasi ütközetben újra megverik a dánokat. Gusztáv tovább fejleszti a népfelkelést. Az új ésszerűbb használatára szoktatja a parasztszereket, hosszabb pikákat rendszeresít számukra, gyakorlatoztatja őket. A parasztsereg javából szerzi azután a svéd reguláris gyalogságot, emellett azonban a népfelkelés is megmarad. Samland tartomány minden öt telek után állít ki egy embert, a többi tartomány pedig 7 telek után. Gusztáv serege egy alkalommal 12 034 svéd gyalogból, 1370 svéd lovasból, 540 német gyalogból és 290 német lovasból áll. — Az eredeti népfelkelés szerint mindenki, akinek földje van, hadköteles. Ez természetesen megvalósíthatatlannak bizonyul. Az a könnyítés, hogy mindenkinek csak egyszer kell kivonulnia, nem válik be, mert így mindig újonck vannak a hadseregben. Célzerűbbnek mutatkozik az a kísérlet, hogy önkénteseket toboroznak adómentesség elnyerése fejében. Eleinte csak telkes jobbágyokat vettek fel a hadseregbe, később birtoktalanoakat is, akiket a telkes jobbágyoknak kellett ellátniuk. Vasa Gusztáv háborúli során kb. minden ötödik embert szőlített fegyverbe és utódai sem sokkal kevesebbet. Vasa Gusztáv elkezdte egy 500 főnyi „fanikor”-okból álló gyalogság szervezését. Ezek önkéntesek voltak és békeidőben paraszti munkát végeztek. Belőlük fejlődtek ki a svéd gyalogezredek. 1612 óta minden „län” (provincia) bizonyos számú embert állít ki, 1683 óta 1200 embert. Minden két egész telek tart el egy harcost. A kis mértékű feudalizáció miatt a lovasság gyenge. Gusztáv király a koronabirtokok parasztaiból szervezett lovassággal igyekszik lovasainak számát növelni. Ez csak IX. Károly király idején (1599—1611) nyert szilárdabb szervezetet. A svéd fejlődésre *M. Jähns*: i. m. (1880) 1025—1026. o.; *M. Jähns*: i. m. (1885) 320. és köv. o.; *J. Hoops*: i. m. idézett helyen. *C. Schwerin* tollából.; *N. S. Galitzin*: i. m. II. k., 320—323. o.; *C. Hallendorf—A. Schück*: History of Sweden. Stockholm, 1938, 156.; *N. Herlitz*: Grundzüge der schwedischen Verfassungsgeschichte. Rostock, 1939., 23—30. o. — Finnországban *W. Sommer* szerint a svéd király seregében való lovasszolgálat társadalmi rétegződést indított meg. A svéd seregben teljesített lovasszolgálat mentesíti az azt teljesítőt az adófizetés alól, és a XIV. században nagyrészt ebből a lovasszolgálat folytán adómentessé vált finn paraszti rétegből alakul ki svéd, dán, sőt flamand elemekkel erősen keveredve, a finn nemesség, amely a legtöbb európai ország nemességénél egyszerűbb, szegényesebb és művelteletlenebb volt. Lásd *W. Sommer*: Geschichte Finnlands, München—Berlin, 1938., 47—48. o. A finn fejlődésre *I. E. Jutikkala*: Geschichte Finnlands. Stuttgart, 1964., 44—79. o. A skandináv hadügyi viszonyokról általában. *L. Musset*: Problèmes militaires du monde scandinave. VII—XII. siècles, Ordnamenti militari... (i. m.) 229—291. o.

⁶⁶ Az „angolszász” korszak hadszervezetéről szóló alkotmánytörténeti munkák: *W. Stubbs*: The Constitutional History of England in It's Origin and Development. I. k., Oxford, 1891., 468—470. o. és 633. o. Újabb francia nyelvű kiadása *Ch. Petit—Dutaillis* bevezetőjével és jegyzeteivel I. k., Párizs, 1907. 702—712. o.; *F. W. Maillard*: The Constitutional History of England, London, 1908. számos helyen.; *W. H. Morris*: The Constitutional History of England to 1216. New York, 1930., 28., 37—39., 65—66., 75., 138—139., 165., 181., 213—215., 342—346. o.; *B. Wilkinson*: The Constitutional History of England, London—Toronto—New York, I. k. (1948) 6., 46—47., 52—54., 59—60., 204—206., 188—191., 208—209. o.; II. k., (1952) 33., 40—41. o.; III. k., (1958) 38—41., 203—204., 206—210., 222—228. o.; *Bryce Lyon*: A Constitutional History of Medieval England. New York, 1966. 161., 273., o. A felsoroltakon s az idézett általános hadtörténeti munkákon kívül l. még *Ch. Petit—Dutaillis*: i. m. (1933) 65—66., 74—75.,

tas-ok is fegyvertelenek.⁷¹ Itália északi peremterületein maradandóbb volt a frank hadszervezet hatása, harciasabb a falusi lakosság. Különösen a kevésbé urbanizálódott Piemontban nyilvánvaló ez, ahol az egész középkoron át katonáskodott a parasztság, s az „egész szegényebb népelem”, különösen az 1400 óta erélyes centralizációs politikát folytató VIII. Amadeus király uralkodásától kezdve. Emanuele Filiberto 1559-ben kezdődő újjászervező munkája után, 1580 táján kezdődik meg a nemzeti hadsereg megteremtése. 1594-ben jelenik meg az általános hadkötelezettségről szóló törvény. Ezenkívül a parasztok közül kiválogatnak 8000 gyalogost, akik állandó készenlétben kell, hogy álljanak.⁷²

Bár *Spanyolország* lakosságának etnikai összetétele sok tekintetben hasonló Itáliáéhoz, eltérő gazdasági-társadalmi fejlődése és nem utolsósorban politikai története következtében hadszervezetének fejlődése egészen más. A mórok elleni több évszázados felszabadító háború következtében a kisebb területre visszaszoruló keresztény államok társadalmi rétegzettsége csekély mértékű volt. Olyan véleménnyel is találkozunk, hogy e korai spanyol államok — társadalmuk szerkezetét tekintve — jobban hasonlítottak Svédországhoz, vagy Norvégiához, mint akár Nyugat-Európához, akár a mórok spanyolországi államá-

158—160., uo. és *Denison Gy.*: A lovasság történelme a legrégebb időkől a jelenkorig, Budapest, é. n., 131—132. és 168—169. o.; — A „fyrd”-del kapcsolatos vita irodalmából *J. Hoops* (Szerk.): i. m. IV. k. „Wehrverfassung” címszó 493—497. o. Ebben az angolszászokról szóló rész *P. Vinogradoff* tollából: *H. Mitteis*: i. m. 86., 97., 238., 309., 311—312. o.; *H. Delbrück*: i. m. III. k., 165. o.; *F. W. Maitland*: *Domesday Book and Beyond*, London 1897.; *F. M. Stenton*: *Anglo-saxon England*. (The Oxford History of England. 2. k., Oxford, 1947., 287—188., 574—576. o.); *A. L. Poole*: *Medieval England*, Oxford, 1958. IV. fejezet, *Art of War*, *R. C. Smail* tollából 128—167. o. *Michael Powicke*: *Military Obligation in Medieval England. A Study of Liberty and Duty*, Oxford, 1962., 1—25. o. és különösen: *C. W. Hollister*: *Anglo-saxon Military Institutions on the Eve of the Norman Conquest*, Oxford, 1962. A normann hódítás okozta hadszervezeti átalakulásról *W. Stubbs*: i. m. I. k., 468—470. o.; *C. W. C. Oman*: i. m. I. k., 359. o.; *R. C. Smail*: i. m. idézett helyen.; *Michael Powicke*: i. m. 26—47. o.; *C. W. Hollister*: i. m. több helyen.; *D. C. Douglas*: *William the Conqueror. The Norman Impact upon England*, London, 1964., 273. és köv. o.; *C. W. Hollister*: 1066: The „Feudal Revolution” (*American Historical Review*, 1968. LXXIII. k., 3. sz. 708—723. o.); *C. W. Hollister*: *Military Obligation in Late-saxon and Norman England. Ordinenti militari...* (i. m.) 169—186. o. és különösen *C. W. Hollister*: *The Military Organization of Norman England*, Oxford, 1965. — A XIII. századi angol hadszervezet fejlődésére l. elsősorban *Michael Powicke*: i. m. 48—95. o.; s az idézett általános műveken kívül *O. Hintze*: i. m. 22—23. o.; *G. M. Trevelyan*: *Geschichte Englands*, I. k., München—Berlin, 1936., 254—255. o.; *A. L. Poole*: *From Domesday Book to Magna Carta (1087—1216)*, (The Oxford History of England. 3. k., Oxford, 1955., 369—371. o.) — Az angol társadalom szerkezetére l. *F. Maurice Powicke*: *Modern Historians and the Study of History*, London, 1956., 222. o. — Az 1285 és 1377. közti korszakra l. elsősorban *Michael Powicke*: i. m. 96—212. o.; azonkívül *J. Hatschek*: *Englische Verfassungsgeschichte*, München—Berlin, 1913., 290. o.; *F. Maurice Powicke*: *The Thirteenth Century 1216—1307*, (The Oxford History of England, 4. k., Oxford, 1953., 422., 678—679. o.) *B. C. Keeney*: *Military Service and the Development of Nationalism in England, 1272—1327*, (*Speculum*, 22. k. 1947., 538—540. o.); *M. Mc. Kisack*: i. m. 234—271. o.; *R. C. Smail*: i. m. 146., köv. o.

⁶⁶ *E. Mayer*: i. m. I. k., 415—417. o.

⁶⁷ *P. Rasi*: „*Exercitus Italicus*” e milizie cittadine nell’alto medioevo. Padova, 1937. — A milánói idézetet l. 207. o.

⁶⁸ *E. Scala*: *Storia delle fanterie italiane* II. k. La fanterie nell’ medioevo e nell’ era moderna. Róma, 1951., 33. o. — A „*masnade*” szó előfordul pejoratív értelemben is, mint „gazemberek csapata”, ami a gyalogság, s a parasztság katonai-társadalmi értékelésére is utal.

⁶⁹ Az olasz fejlődésre l. még *L. Salvatorelli*: *Olaszország története*, Budapest, 1943., 334—337. o.

⁷⁰ *H. Meynert*: i. m. (1868) II. k., 194—195. o.; *N. S. Galitzin*: i. m. II. k., 58. o.

⁷¹ *E. Mayer*: i. m. 427. o.

⁷² *Storia del Piemonte*. I. k., Torino, 1960., 433—442. o.; *E. Scala*: i. m. 497. o.; *Alten* (Szerk.): *Handbuch für Heer und Flotte*, Berlin—Lipce—Bécs—Stuttgart 1909—1913., V. k., 90. o. — A XVII—XVIII. században teljesen kiépül a reguláris piemonti hadsereg, s aligha volt véletlen, hogy a XIX. században éppen Piemont teremtette meg az olasz állam egységét.

hoz.⁷³ E különös fejlődés fő oka a katonai szükségszerűség. Szükség volt a paraszti fegyverére s szükség volt rá a felszabadított területeken, mint telepesre. Így a spanyol paraszti szabadabb állapotú maradt, mint Európa legtöbb országának parasztsága. A parasztság helyzete nem volt egyforma a félsziget különböző részein. A „reconquistá”-ban oroszlárészt válláló Kasztíliaiban a legszabadabb a parasztság, nincs is éles határ nemes és paraszti közt, a földbirtokok legnagyobb része kisbirtok. Mindez kisebb mértékben vonatkozik León-ra, még kisebb mértékben Galíciára s nem vonatkozik a félsziget keleti területeire. Aragón és katalán földön a nemesség igen erős. A paraszti helyzetének súlyosságára jellemző, hogy a XV. századig érvényben volt a „ius primae noctis”.⁷⁴

Nyugat-Spanyolországban a XI—XV. században a nemesség, az egyház és a köznépi egyaránt hadköteles. Különböző mértékben terhelte őket a hadkötelezettség nagyobb támadó hadjárat („hueste”), ellenséges terület elleni kisebb betörés („algara”, „cavalcada”) és ellenséges támadás kivédése esetében. Ez utóbbi esetben a megtámadott terület összes lakói kötelesek voltak fegyvert fogni. (Az általános felkelés neve Kasztíliaiban és Aragóniában „apellido”, Katalóniában „some-ment”)

A XI—XV. századi spanyol államok hadseregeiben a hűbéri-lovagi elem (neve az itáliai szóhasználatától merőben eltérő „mesnade”) csekélyebb, mint a Pireneusoktól északra. A lovasság kiegészítése céljából hozzák létre a „caballeria villana” sajátos intézményét, amely a falvak és városok ama szabadjaiból állt, akik képesek voltak megfelelő lovat és lovas felszerelést szerezni. Kasztíliaiban már egy 974-es törvény szabályozza kedvezményeiket. Sokat hallunk róluk a további századok során Kasztíliaián kívül Leónban és Portugáliában is. Ebből a nagyrészt gazdagparaszti eredetű lovasságból aztán új társadalmi réteg alakul. Az adókedvezményben részesülő „falusi lovasok” fiai is lovon voltak kötelesek szolgálatot teljesíteni. Az adókedvezményt a harcos özvegye is örökölte. Az adókedvezmény 3 évig megmaradt, ha a harcos lovát elvesztette — annyi türelmi időt kapott, hogy új lovat szerezzen. Lassankint második nemesség alakult belőlük s a XVI—XVII. századi hidalgók nagy része valószínűleg tőlük származik. A szabad és félszabad lakosság többi része gyalogos szolgálatot teljesít („pedones”, „peones”). I. János kasztíliai király 1390-es rendelkezése szerint még a legszegényebbek is kötelesek veszély esetén dárdával és hajítógerellyel felszerelve kiállni.⁷⁵

A „reconquista” befejeződése, majd az amerikai gyarmati hódítás után az egyesült spanyol királyság gazdasági-társadalmi szerkezete lényegesen megváltozott s a társadalmi rétegződés talán sehol nem

⁷³ St. Andrzejewsky: i. m. 63—64. o. — A mór Spanyolország katonai szervezetéről I. E. Levi-Provençal: Histoire de l'Espagne Musulmane. III. k. Ie siècle du Califat de Cordoue, Párizs, 1953., 66—71. o.

⁷⁴ R. Menendez Pidal: Das Spanien des Cid, München, 1937. II. k., 296—297. o.

⁷⁵ M. Jähns: i. m. (1880) 1039—1040. o. — A XV. században sem minden paraszti katonáskodik, de az arány igen magas. Van úgy, hogy három közül kettő száll hadba és az otthonmaradó harmadik látja el a másik kettőt. (I. Diccionario de Historia de España. Tomo I. Madrid, 1952., 949—951. o.)

merevebb Európában, mint a XVI—XVII. századi Spanyolországban. Ennek ellenére a „reconquista” századai alatt harchoz szokott spanyol néptömegek kiváló katonai „nyersanyagot” jelentettek királyaik számára s más okok mellett ez is egyik oka lehetett annak, hogy a svájci és délnémet „Landsknecht” gyalogság hegemóniája után a XVI. században a spanyol lett Európa legkiválóbb gyalogsága, s általában a spanyol hadsereg volt Európa legerősebb hadserege.⁷⁶

III.

Európa valamennyi népe és országa hadszervezetében szerepel a parasztkatonaság, bár jelentősége nagyon különböző. Itáliában például a parasztságnak igen csekély szerepe volt a hadszervezetben, Svájc- vagy a skandináv országokban pedig a honvédelem terhe majdnem kizárólag a parasztságra nehezedett; e két végtel között sokféle fokozattal találkozhattunk. Megállapíthatjuk, hogy a parasztkatonaság súlya fordított viszonyban van a feudalizáció fokával: ha a feudalizáció nagymértékű, a parasztság földesúri elnyomása is nagyfokú. Ilyenkor a paraszt — ha nem is fegyvertelen — de csekélyebb mértékben birtokolhat fegyvereket, kisebb a gyakorlata a fegyverforgatásban, kevesebb közös érdeke van a feudális államot vezető rétegekkel, kevésbé vonják bele a honvédelembe, s amikor részt vesz a harcban, fegyvereit kevés siker koszorúzza. Ahol viszont a feudalizáció kisebb mértékű s megmarad egy kisebb vagy nagyobb létszámú szabad paraszti réteg — ott a parasztkatonaság lényeges eleme marad a honvédelemnek, használható, katonai sikerekben gazdag fegyvernemmé válik, amely a feudális-lovagi alakulatokkal együtt — vagy egymagában is — helyt tud állni a középkori Európa hadszínterein. Az előbbi esetre jó példa az olasz, a francia, a lengyel parasztkato-

⁷⁶ A spanyol fejlődésről l. elsősorban a Diccionario de Historia de Espana megfelelő részeit: Tomo I. 480—481., 947—948., 949—951., 1378—1390. Tomo II. 499., 509. (A szerzők: *Pilar Loscertales, Luis G. de Valdeavellano, José Maria Font.*) Azonkívül *H. Meynert*: i. m. (1868) I. k. 215—217. o.; *N. S. Galitzin*: i. m. II. k., 60—62. o.; *G. Diercks*: *Geschichte Spaniens*. Berlin, 1895. II. k., 174—175. o.; *F. Soldevilla*: *Historia de Espana*. Barcelona, 1952. I. k., 319. o.; II. k., 126—130. o.; *P. A. Bleye*: *Manual de historia de Espana*. Tomo I., *Prehistoria, Edades antigua y media*, Madrid, 1958., 885—886. o.; *E. Lourie*: *A Society Organized for War: Medieval Spain*. (Past and Present, 1966. 35. sz. 54—76. o.) — A Kasztíliatól csak a XVI. század derekán külön váló Portugália hadszervezete egészen olyan, mint a többi nyugat-spanyol királyságé. A nemesi lovasság mellett van paraszti lovasság is: „Cavaleiros vilaios”. Ezek társadalmi helyzete nem rosszabb, mint a kisenemessége. A gyalogosan harcoló tömegek neve „peoes”. Ezek néha csak a község („concelho”) területét kötelesek védelmezni, máskor viszont támadó hadjáratokban („fossado”) is kötelesek részt venni. A parasztnak, ha volt egy „aldeia” földje, egy ökrös fogata, 40 juha, egy szamarat és két ágyva-lovat kellett tartania. A paraszti lovasság jelentős kedvezményekhez jutott. A lovoni szolgáló paraszt vásárolhat adómentes szőlőt. Ha elvesz a lova, a király ad neki másikat, vagy ha nem ad: megtartja kiváltságait, míg új lovat nem tud beszerezni. Kiváltságait öreg korában is élvezi, sőt özvegye is részesül bennük. A központosított monarchia kialakulása után Portugáliában is a harchoz szokott néptömegek alkotják az állandó hadsereg szilárd alapját. A XVI. század elején is felemelkedhetik még a paraszt a vazallusok sorai közé, a nemesek tiltakozása ellenére. Az első reguláris „de ordenanca” gyalogságot 1508-ban állítják fel. Mindenfelé összerírják a fegyverforgató embereket, 250 főnyi századokat szerveznek belőlük, s ezek vasárnaponként gyakorlatoznak. E csapatok még a XVII. században is léteznek, s a zsoldoshadsereg tömegbázisát alkotják. A zsoldosokat a XVII. században az ország egész 15—70 éves férfilakosságáról készített listák alapján választották ki. A portugál fejlődésre l. *H. Meynert*: i. m. (1868) I. k., 218—219. o.; *H. Schäfer*: *Geschichte von Portugal* (Heeren—Uckert: *Allgemeine Staatengeschichte*, I. 11.) I. k. Hamburg, 1836., 256—257., 263. o.; III. k. Hamburg, 1850., 89., 93—94. o.; *P. Descamps*: *Histoire sociale du Portugal*. Párizs, é. n. 407—408. o.; *H. V. Livermore*: *A History of Portugal*. Cambridge, 1947., 91—93. o.

naság, az egyes német tartományok parasztkatonasága, az utóbbira az orosz, a cseh, a román, a szerb, a svájci, a németalföldi, a skandináv, az angol, a spanyol, a portugál parasztkatonaság.⁷⁷

A hűbéri hadszervezet hanyatlása után a fejlődés vonala a zsoldosságon át visz az állandó hadseregek felé. A parasztkatonaságot felújító XV. századi kísérletek csak mellékes fejlődési vonalnak mondhatók. A kísérletekre csak azért került sor, mert Európa legtöbb országában a pénzgazdálkodás fejletlen, az egyes államok gazdasági ereje csekély ahhoz, hogy állandó zsoldosseregeket tartsanak fenn, ezért fordultak az olcsóbb — bár a tények tanúsága szerint kevésbé használandó — paraszti milíciákhoz. Ahol a pénzgazdálkodás fejlettebb volt, mint például Itáliában, ott korán kialakultak a zsoldosseregek; a parasztok szerepe a honvédelemben a minimumra csökkent.

A parasztkatonaság jelentősége a feudális hadseregek korában nemzetünk szerint kétfős: egyrészt hozzájárul az adott ország adottságaihoz képest a honvédelemhez, részt vesz hazája védelmében mégpedig abban a mértékben, amilyenben szülőföldjét hazájának érzi s megvédésében érdekelt, másrészt a kis létszámú és hivatásos harcosokból álló hűbéri hadseregek korában fenntartja az „általános hadkötelezettség”-nek nevezhető európai hagyományt, bizonyos fokú érdek-közösség fennállását bizonyítja a társadalom többi rétegeivel — olyan mértékben, amilyen mértékben ez az érdekközösség ténylegesen fennállt. Az általános hadkötelezettség elve túléli az újkori abszolút monarchiák zsoldosseregeinek korát s a XIX. században az európai nemzeti államok hadszervezetének alapjává válik.

АНДРАШ БОРОШИ:

КРЕСТЬЯНСКИЕ МИЛИЦИИ В АРМИЯХ СРЕДНЕВОКОВОЙ ЕВРОПЫ

Резюме

В эпоху переселения народы Европы жили строем военной демократии. Все свободные были воинами: народ и вооруженные силы являлись почти тождественные понятиями. Наряду с этими народно-массовыми армиями весьма рано сформировались также небольшого состава отборные войска, которые можно назвать кадровыми (дружина, Gefolgschaft, hausercarlok) и которые жили в окружении правителя. Эти войска имели более совершенное вооружение, их боевая выучка и боеготовность стояли на более высоком уровне, чем в народно-массовой армии. Таким образом в военных походах победа в первую очередь зависела от их оружия, — но им при-

надлежала так же и львиная доля трофеев и славы.

Дружина является первой формой появления кадровых, элитных войск, ставших одним из направлений развития европейской военной организации: путь их развития ведет через кавалерию, через наемную армию до XIX века. А в XIX веке он соединяется с другой линией, с линией народно-массовых армий, путь развития которых начинается с армий народов, живших строем военной демократии, и ведет через различного типа городских и крестьянских милиций до XIX века, когда уже формируются основывающиеся на всеобщей воинской по-

⁷⁷ A magyar parasztkatonaság problémáiról I. Borosy A.: i. m.

винности национальные армии — с кадровым составом.

В своей статье автор рассматривает эту вторую линию, точнее лишь часть ее — а именно, — крестьянские милиции.

С военно-исторической точки зрения, анализ этой линии менее интересен, чем анализ другой линии, так как за небольшим исключением (дитмарши в Швейцарии, гуситы в Чехии и до некоторой степени английские пехотинцы-лучники) эти милиции только в незначительной мере содействовал развитию военной организации. Однако тем более интересны социально-исторические аспекты этого вопроса: каким образом и в какой мере участвовали крестьянство посредством этих милиций в обороне страны?

В первой части статьи автор прежде всего показывает как превращается пастух-солдат, — образу жизни которого борьба не была чуждой, ибо принадлежавшее ему поголовье скота ему необходимо было защищать в постоянной борьбе и умножать его он также мог лучше всего путем борьбы, захвата добычи и т. д., — в солдата-крестьянина, образ жизни которого уже гораздо менее побуждает его к вооруженной борьбе. Для него участие в военном походе означает значительный материальный ущерб, ибо он с весны до поздней осени должен напряженно трудиться, чтобы на своей земле получить урожай, необходимый для пропитания самого себя и своей семьи.

В интересах обеспечения производства продуктов питания руководители раннего феодального государства и армии уже не желают того, чтобы каждый крестьянин проходил воинскую службу. Несение воинской повинности требуют лишь от определенной доли крестьянства, предписывая, с каким вооружением должно оно появиться на войсковом смотре, предшествующем военному походу.

Из следующей части статьи читатель получит представление о том, как из отборных войск, сопровождающих повелителя, вырастают феодальные конные армии. Средневековые военные походы проводятся в сущности армиями, и из них формируется высший, более того даже и средний слой феодального общества.

Крестьянин-солдат, вольный участник всеобщего ополчения, превращается в незначительную второстепенную фигуру на полях средневековой Европы. Однако это отнесение крестьян на задний план

не везде имело одинаковые масштабы; ибо в некоторых странах строгие законы регламентировали право «неблагородных» на ношение оружия, а в других государствах мы можем встретиться с значительными крестьянскими вооруженными войсками на протяжении всего средневековья. В дальнейшем в своей статье автор указывает на социальные корни этого явления.

В средневековых европейских войнах феодальные конные армии отвечали требованиям того времени, были достаточными, ибо в основном они воевали друг против друга, и лишь в исключительных случаях сталкивались с более крупными армиями. Однако превосходство над ними им обеспечивало их более лучшее вооружение, более мастерское владение оружием.

В XIV—XVI веках имеются упоминания о пополнении феодальных конных армий народными войсками. Одной из причин этого изменения было, вероятно, то обстоятельство, что феодальные армии различных стран, имевшие в основном снизившуюся боеспособность, сталкиваются с противником более крупным по численному составу, с более стабильной военной организацией, признанным более воинственной идеологией, (турки, гуситы), и оказываются более слабыми по сравнению с ним. В большинстве стран были сделаны попытки оживить крестьянские милиции, которые юридически еще не прекратили своего существования, но практически потеряли значение. Автор статьи рассказывает, что эти попытки в различных странах имели неодинаковый успех. Ибо там, где крестьянство не было безоружным, оно принимало участие в обороне страны, там эти попытки не сталкивались с трудностями; а там, где крестьянство было разоружено и в течение нескольких поколений отвыкло от ведения более серьезных боевых действий, там воскрешение крестьянской милиции принесло немного результатов.

Возобновленные крестьянские милиции не принадлежали к авангарду развития военной организации Европы; однако исследование этого вопроса представляет значительный интерес, во-первых, потому, что существовавшие удивительно длительное время крестьянские части сохраняют в период наемных армий принцип всеобщей воинской повинности, характерный для европейской военной организации: во-вторых, потому, что этот

факт ясно показывает, что в изменившихся экономических и общественных условиях невозможно без изменения возобновить элементы старой военной организации, не использовавшиеся в течение долгого времени.

Так как проблемы военной организации различных стран Европы весьма различны, и их перечисление в качестве вопросных групп затруднило бы исторический обзор, автор статьи рассматривает наиболее важные вопросы по народам и странам. Сначала он останавливается на народах восточной Европы, в формировании которых переселение германских племен играло меньшую роль:

русских, поляках, чехах, балканских славянах, находившихся под влиянием развития Византии, и румынов. Затем следуют германцы, в первую очередь, франки, скандинавы, англичане, итальянцы, испанцы и португальцы.

Историю крестьянских милиций отдельных стран в своей статье автор обычно описывает до того периода, пока они существовали. Эти периоды весьма различны для отдельных стран, отсюда вытекает это кажущееся противоречие, что изложение истории некоторых крестьянских милиций автор ведет до оазных рубежей времени, до различных столетий.

ANDRÁS BOROSY:

DIE BAUERNMILIZEN IN DEN EUROPÄISCHEN ARMEEN IM MITTELALTER

Resümee

Die Völker der europäischen Völkerwanderung lebten in einer militärischen Demokratie. Alle Freien waren Krieger: Volk und Armee drückten fast identische Begriffe aus. Neben diesen Massenarmeen haben sich sehr früh auch Elitetruppen herausgebildet (Gefolgschaft, Drushina, Housecarl), die man auch Berufssoldaten nennen könnte, und die in der Umgebung des Herrschers lebten. Ihre Bewaffnung war vollkommener, ihre Ausbildung und Kampfkraft standen auf höherem Niveau als bei den völkischen Massenarmeen. In den Feldzügen war der Sieg solcherart in erster Linie von ihrem Einsatz abhängig — doch auch der Löwenanteil der Beute und des Ruhms ist ihnen zugefallen.

Die Gefolgschaft ist die erste Erscheinungsform der Berufs-, der Elitetruppen, diese bildet die eine Linie der Entwicklung des europäischen Heerwesens: ihr Weg führt zum Rittertum zu den Söldnertruppen bis ins 19. Jahrhundert. Im 19. Jahrhundert vereinigt sie sich dann mit der anderen Linie, den völkischen Massenarmeen, die von der Volksarmee der in militärischer Demokratie lebenden Völker über die städtischen und Bauernmilizen verschiedenen Typs ins 19. Jahrhundert

führen, in welchem sich dann die auf der allgemeinen Wehrpflicht fußenden nationalen Armeen im Rahmen von Berufssoldaten herausbilden.

Der Verfasser befaßt sich in seiner Studie mit der zweiten Linie, bzw. mit einem Teil derselben, den Bauernmilizen.

Aus kriegsgeschichtlichem Gesichtspunkt ist die Analyse dieser Linie weniger interessant als die der ersten, weil die Milizen — von einigen Ausnahmen abgesehen (Schweiz, Dithmarschen, Hussiten, bis zu einem gewissen Grade die englischen Schützen) die die Entwicklung des Heereswesens kaum beschleunigten. Um so interessanter sind die gesellschaftsgeschichtlichen Beziehungen der Frage: wie und in welchem Maße das Bauerntum durch diese Milizen an der Verteidigung des Vaterlandes teilgenommen hat.

Im ersten Teil der Studie wird vor allem dargestellt, wie der Hirtensoldat — in dessen Lebensweise der Kampf nicht unbekannt war, mußte er doch seinen Viehbestand fast ständig im Kampf bewahren; vermehren konnte er ihn ebenfalls am besten durch Kampf oder Erbeutung usw. — zum Bauernsoldaten geworden ist, den seine Le-

bensform schon bedeutend weniger zum Kampf anspornt. Für ihn ist die Teilnahme an einem Feldzug mit beträchtlichem Schaden verbunden, da er doch vom Anfang des Frühjahrs bis spät in den Herbst hinein schwer arbeiten mußte, damit sein Boden den Lebensunterhalt für sich und seine Familie sichere.

Um die Lebensmittelversorgung zu sichern, verlangen die Führer des feudalen Staates und der feudalen Armee auch nicht mehr, daß jeder Bauer Militärdienst leiste. Der Dienst wird nur von einem gewissen Teil der Bauern gefordert, wobei vorgeschrieben ist, in welcher Bewaffnung sie bei der Musterung vor dem Feldzug zu erscheinen haben.

In den weiteren Teilen der Studie erhält der Leser Aufschluß darüber, wie sich aus den Elitetruppen der Gefolgschaft die feudalen Kavalleriearmeen herausgebildet haben. Im Mittelalter ziehen im wesentlichen die Armeen in die Feldzüge, aus ihnen bilden sich die obere und auch die Mittelschicht der feudalen Gesellschaft heraus.

Der Bauernsoldat, der gemeine Freie des allgemeinen Landsturmes wird auf den Schlachtfeldern des mittelalterlichen Europas zu einer unbedeutenden Nebenfigur. Diese Zurückdrängung erfolgt jedoch nicht überall in gleichem Maße; in einzelnen Ländern bestimmen nämlich strenge Gesetze das Recht des Waffentragens der Nichtadeligen, an anderen Orten begegnen wir wieder bedeutenden bewaffneten Bauernformationen, und dies das ganze Mittelalter hindurch. Im weiteren Teil seiner Arbeit verweist der Verfasser auf die gesellschaftlichen Wurzeln dieser Erscheinung.

In den Kriegen des mittelalterlichen Europas erwiesen sich die feudalen Reiterarmeen als entsprechend, genügend, da sie ja im allgemeinen gegeneinander kämpften und nur ausnahmsweise größeren Armeen gegenüberstanden. Die Überlegenheit sicherte ihnen aber ihre bessere Ausrüstung und ihre reiche Erfahrung in der Kampfführung.

Im 14—16. Jahrhundert hören wir von der Ergänzung der feudalen Reiterarmeen durch völkische Truppen. Einer der Gründe für diese Veränderung dürfte der Umstand gewesen sein, daß

sich die feudalen Armeen der verschiedenen Länder, deren Kampfkraft bei ihrer Mehrheit nachgelassen hatte, sich nun anderen Gegnern gegenübersehen (Türken, Hussiten), die zahlenmäßig größer waren, über eine stabilere Organisation verfügten und von einer kampfmütigeren Ideologie angetrieben waren; und diesen gegenüber erwiesen sie sich als schwächer. In den meisten Ländern versuchte man, die rechtlich noch nicht ganz abgeschafften, doch in der Praxis unbedeutend gewordenen Bauernmilizen neu zu beleben. Der Verfasser erwähnt, daß diese Versuche in den einzelnen Ländern nicht in gleichem Maße gelungen sind. Wo nämlich das Bauerntum Waffen hatte, an der Verteidigung der Heimat teilnahm, stießen diese Versuche auf keine Schwierigkeiten, dort hingegen, wo die Bauernschaft entwaffnet war und seit Generationen an keinerlei ernstere Auseinandersetzungen Anteil hatte, hatte die Neuerweckung der Bauernmiliz nur geringe Erfolge.

Die erneuerten Bauernmilizen gehörten nicht in die Hauptlinie der Entwicklung des europäischen Heereswesens; ihre Untersuchung ist jedoch interessant, einestheils weil die überraschend lang sich haltenden Formationen im Zeitalter der Söldnerheere das Prinzip der für die europäische Heeresorganisation charakteristischen allgemeinen Wehrpflicht erhalten, andernteils weil sie klar zeigen, daß im Falle geänderter wirtschaftlich-gesellschaftlicher Umstände es nicht möglich ist, Elemente einer lange Zeit hindurch nicht in Anspruch genommenen Heeresorganisation unverändert zu erneuern.

Da die Probleme der Heeresorganisation der verschiedenen Länder Europas sehr weitverzweigt sind und ihre Aufzählung nach Fragengruppen die Übersicht erschweren würde, behandelt der Autor die wichtigsten Fragen der Heeresorganisation der einzelnen Länder und Völker nach Völkern und Ländern getrennt. Zuerst die osteuropäischen Völker, an deren Herausbildung die germanische Völkerwanderung eine geringere Rolle spielte: die Russen, Polen, Tschechen, die unter dem Einfluß der byzantinischen Entwicklung stehenden Balkanslawen und die Rumänen. Nachher folgen die Germanen, in erster Reihe die Franken,

Deutschen, Franzosen, dann die Skandinavien, Engländer, Italiener, Spanier und schließlich die Portugiesen.

Der Verfasser behandelt die Geschichte der Bauernmilizen der einzelnen Länder im allgemeinen im ganzen Zeitraum ihres Bestandes. Der Zeit-

punkt ihres Endes ist nach den einzelnen Ländern sehr verschieden; daher der scheinbare Widerspruch, daß der Verfasser die Darstellung der einzelnen Bauernmilizen bis in verschiedene Jahrhunderte, verschiedene Zeitgrenzen verfolgt.